Кацаев Сайд-Хьасан

МОЛЛА ЭСАРТАХ ЛАЬЦНА ДИЙЦАРШ

Кацаев Сайд-Хьасан

Молла Эсартах лаьцна дийцарш

КОНТРОЛЬНЫЙ
ЛИСТОК СРОКОВ
ВОЗВРАТА

Возвратите книгу не
позже обозначенного
здесь срока

-4124-

ББК 81.

КАЦАЕВ Сайд-Хьасан

МОЛЛА ЭСАРТАХ ЛАЬЦНА ДИЙЦАРШ

4124

Соьлжа-гIала
2004

Кацаев Сайд-Хьасан

Молла Эсартах лаьцна дийцарш

Фольклорехь дика вевзаш велахь а, хIокху барамехь вовшахтоьхна, нохчийн маттахь дуьххьара арахоьцуш ду Молла Эсартах лаьцна дийцарш. Молла Эсартан гулдина васт мелла а дуьззина схьадоьллу книги юкъа ялийначу статьяшкахь, билгалдахаршкахь а.

Книга лерина ю юккъерчу школийн дешархошна, студенташна, хьехархошна, иштта нохчийн литература, фольклор а мел езачарна а.

**© Кацаев С-Хь.
Молла Эсартах лаьцна
дийцарш, 2004
© ГУП «Книжни
издательство», 2004**

МОЛЛА ЭСАРТАХ ЛАЬЦНА ДИЙЦАРШ

ХIара книга лерина ю соьца цхьаьна дешна, кхиъна а болчу накъосташна, доттагIашна а: Муслимов ИсмаIална, Абкаев Сайд-Хьамзатана, Абкаев Абина, Сурхаев Дибир-Хьаьжина, Айдамиров Идал-Хьаьжина, Улхаев Iисана, Улхаев Iусманна, Сайдулаев Шамсуддина а. Церан дийцарш ду суна Молла Эсартан васт хаздинарш, дуккха а самукъане сахьтащ делларш а...

Автор

Дешхьалхе

Мила ву, маца, мичахь вина-ваьхна дуьненчохь а гIараваьлла Молла Эсарт?

ХIора халкъо шен фольклоран турпалхо лору иза. ХIора къомо а шен-шен цIе тиллина цунна.

Туркойн – Ходжа-Насреддин, Бу Адам; таджикийн, узбекийн – Эфенди, Насреддин Ходжа; иранхойн – Молла; берберийн – Си Джеха; суахилийн – Абу Нувас; гIалгIайн – Цаген; нохчийн – Молла Эсарт.

Дешнашехь ала лаьа: суна Молла Эсарт вайнехан фольклоран турпалхо ца хета, аьлча а вайнахах схьаваьлла ца лору ас иза. И гIалгIаша йоккхучу цIаро а дика гойту – Цаген (гина воцург, ца гинарг, Цаген). Нохчийн лекха суьра цуй тиллина, говра а хиъна, чоа дуьйхина, хаьн тIе шаьлта а оьллина, дуьхьал ца хIутту суна иза, муьлхха агIор хьаьжча а. Суна Молла Эсартан васт дуьхьал хIуттуш, цунна тIехь даима азиатийн къорза халат, кIай чалма (я къорза пес) а ю. Цуьнан леларца, юьхь-сибатца, забаршца, заманца а нийсса йогIуш ю нийса накъост вир а.

Харун ар Рашидах я АстагIа Тимарх лаьцна дийцарш нохчашна, кхечу къаьмнаша а «паччахь» олий дуьйцу. Вайна ма хаьара (Молла Эсарт бусалба хилар тидаме эцча, ткъа бусалба дин нохчаша тIеэцна дукха хан а яц), дагайогIучу хенахь нохчийн паччахь а ца хилла. Ткъа Iаьрбийн халифат, цул тIаьхьа Юккъерчу Азехь а дуьненна тIехь а нуьцкъалчех пачхьалкхаш хилла.

Лахахь далочу дийцарийн бух тӀехь дуккха а масалш дало йиш ю, царна тӀехь буьйцучу нехан амалш кавказхойн цахилар. Молла Эсартан васт (Iаьрбийн «Эзар цхьа буьйса», кхидолу а туьйранаш санна) бусалба дин, Iаьрбийн йоза-дешар а дуьнен чохь даржарца халкъаша тӀеэцначех ду. Хьуьжаршкахь хьоьхучу молланашкара, цигахь доьшучу мутаIеламашкара нахана девза уьш, тIаккха бIешерашкахь оцу хIора къома юкъахь чIагIло. ХIора къомо шен-шен колорит, басар, куц-кеп а ло царна. (Лаудаев Умалта а аьлла и, суна схьахетарехь, «Нохчийн тайпа» цIе йолчу балха тIехь. Iилманчаш оцу тIехь реза а бац цуьнца. Амма хьесап дича го: цIена нохчийн фольклор вайнехан эпически, лирически а иллеш, эшарш а бен цахилар.)

Молла Эсартах лаьцна дийцарш вайна хIора къоман туьйранийн гуларш тIехь карадо, жимчохь дуьйна хIоранна хезна, вайна юкъахь лелаш, чIогIа даьржина а ду уьш. Дика, вуо а муьлхха хIуманна а кицана дало Молла Эсарт юкъахь волуш дийцар хуьлу вайнехан. Хало, атто а, хазахетар, халахетар а цхьатерра тIеэца, лан а гIо до вайна цо. Молла Эсарт аьлча, дийцар дола а далале, ладугIучеран яххьаш серлайовлу.

Цхьаболчарна гергахь Молла Эсарт хьекъална кIезиг стаг ву. Цунна тIе мел Iотталуш дерг а, цуьнан шен бехкенна хета тарло. Суна гергахь, Молла Эсарт – иза шен философи забаршка ерзийна Сократ ву. Цо мел лелориг – адамийн дахарехь долу сакхташ, айпаш беламе дахар ду. Хийла, ахь ма-дарра дIааьлча, девне хиндерг, забар ечуха аьлча, чов йоцуш доьрзу. Эвхьаза вала гIерта стаг а сацало шен метта аьллачу дашца. Молла Эсартах, паччахьах а лаьцначу цикла тIехь а гуш ду и.

Нохчийн фольклорехь цуьнан къеггина масал Чорех лаьцначу дийцарш тIехь ду.

– Ас бердах кхуссур ву хьо, – аьлла цхьамма Чорега.

– Чохь Iуьллуш хилча, хьала-м ваккхалур вацара хьоьга, – аьлла Чорас[1] .

Цхьа а забар яц Молла Эсартан шех хьекъал, пайда а эца мегар доцуш. Леррина Iамочу Iилманал атта, дика а дагахь лаьтта забарца болу хьехам. Мелла делахь а, суфийн тIеIаткъам а хаало царна тIехь (я цигара схьа ду суфийн Iилма).

[illegible] шайн-шайн Молла Эсарт ву. Цул сов, оцу [illegible] схьагарехь, керла, вайн замано [illegible] а ду. Ума, вуьйш а цайна дукхавезачу, хьомечу [illegible] дIаделла цаха.

[illegible] вайна тахана Молла Эсартан дахарх лаьцна? [illegible] хила иза?

[illegible] дийцарехь, иза XIV бIешарахь туркойн [illegible], забарийн книгин автор Наср-Эддин [illegible] ву. Оцу книги тIехь цо гулйина забарш цуьнан [illegible] тIехула.

[illegible] Харун ар-Рашидан заманхо, гIараваьлла [illegible] ву боху. Кхечара иза АстагIа Тимаран [illegible] Алера хьехархо Наср-Эддин лору. [illegible] а забарча Джухин цIарца доьзна [illegible]

[illegible], тахана вайна вевза Молла Эсарт – и [illegible] турпалхочух гулдина васт ду. И бахьана ду аьлла [illegible]. Молла Эсартах лаьцна дийцарш цхьана стеган [illegible], цхьана тIегIана тIедахка йиш йолуш а [illegible]. Дукхахдолчу дийцаршкахь коьрта бух цхьаъ хилар [illegible] шайн турпалхочун васт кхечеран [illegible], [illegible]ашца, забаршца а тIедузар ду. [illegible] дийнахь, бIешерашкахь, вовшех къаста ца [illegible] уьш.

[illegible], ши хIума ду Молла Эсарт кхоьллинарг:
[illegible];
[illegible] дIахIоттам а.
[illegible] дуьйцуш хезна суна:
[illegible] пайхамар дIаваьлча (Делан салам-маршалла [illegible]) бусалба адам чIогIа гIайгIанехь, балехь а [illegible]. [illegible] байбан кхоьллина боху Дала Молла [illegible].

[illegible] IаIапо:

[illegible], Молла Эсартах лаьцначу дийцаршкахь [illegible] гайтар. Ас мел и вайнахах вац бахахь а, [illegible] а ду цунах лаьцна, цунна гонаха а дуккха [illegible]. [illegible] хенахь вай кхечу къаьмнашкара санна, [illegible] схьаэцна а ду цхьадерш. Вайн кхетамах, [illegible] а ийна ву иза. Кхеттал хилчахьана, делла [illegible], [illegible] чкъуран нийса накъост ву иза. Хенаца

Лахахь далочу дийцарийн бух тIехь дуккха а масалш дало йиш ю, царна тIехь буьйцучу нехан амалш кавказхойн цахилар. Молла Эсартан васт (Iаьрбийн «Эзар цхьа буьйса», кхидолу а туьйранаш санна) бусалба дин, Iаьрбийн йоза-дешар а дуьнен чохь даржарца халкъаша тIеэцначех ду. Хьуьжаршкахь хьоьхучу молланашкара, цигахь доьшучу мутаIеламашкара нахана девза уьш, тIаккха бIешерашкахь оцу хIора къома юкъахь чIагIло. ХIора къомо шен-шен колорит, басар, куц-кеп а ло царна. (Лаудаев Умалта а аьлла и, суна схьахетарехь, «Нохчийн тайпа» цIе йолчу балха тIехь. Iилманчаш оцу тIехь реза а бац цуьнца. Амма хьесап дича го: цIена нохчийн фольклор вайнехан эпически, лирически а иллеш, эшарш а бен цахилар.)

Молла Эсартах лаьцна дийцарш вайна хIора къоман туьйранийн гуларш тIехь карадо, жимчохь дуьйна хIоранна хезна, вайна юкъахь лелаш, чIогIа даьржина а ду уьш. Дика, вуо а муьлхха хIуманна а кицана дало Молла Эсарт юкъахь волуш дийцар хуьлу вайнехан. Хало, атто а, хазахетар, халахетар а цхьатерра тIеэца, лан а гIо до вайна цо. Молла Эсарт аьлча, дийцар дола а далале, ладугIучеран яххьаш серлайовлу.

Цхьаболчарна гергахь Молла Эсарт хьекъална кIезиг стаг ву. Цунна тIе мел Iотталуш дерг а, цуьнан шен бехкенна хета тарло. Суна гергахь, Молла Эсарт – иза шен философи забаршка ерзийна Сократ ву. Цо мел лелориг – адамийн дахарехь долу сакхташ, айпаш беламе дахар ду. Хийла, ахь ма-дарра дIааьлча, девне хиндерг, забар ечуха аьлча, чов йоцуш доьрзу. Эвхьаза вала гIерта стаг а сацало шен метта аьллачу дашца. Молла Эсартах, паччахьах а лаьцначу цикла тIехь а гуш ду и.

Нохчийн фольклорехь цуьнан къеггина масал Чорех лаьцначу дийцарш тIехь ду.

– Ас бердах кхуссур ву хьо, – аьлла цхьамма Чорега.

– Чохь Iуьллуш хилча, хьала-м ваккхалур вацара хьоьга, – аьлла Чорас[1] .

Цхьа а забар яц Молла Эсартан шех хьекъал, пайда а эца мегар доцуш. Леррина Iамочу Iилманал атта, дика а дагахь лаьтта забарца болу хьехам. Мелла делахь а, суфийн тIеIаткъам а хаало царна тIехь (я цигара схьа ду суфийн Iилма).

[illegible] шайн-шайн Молла Эсарт ву. Цул сов, оцу [illegible] юкъахь, схьагарехь, керла, вайн замано [illegible] а ду. Уьш, вуьйш а шайна дукхавезачу, хьомечу [illegible] дIаделла наха.

[illegible] тахана Молла Эсартан дахарх лаьцна? [illegible] хилла иза?

[illegible] дийцарехь, иза XIV бIешарахь туркойн [illegible], забарийн книгин автор Наср-Эддин [illegible] ву. Оцу книги тIехь цо гулйина забарш цуьнан [illegible] тIехула.

[illegible] Харун ар-Рашидан заманхо, гIараваьлла [illegible] ву боху. Кхечара иза АстагIа Тимаран [illegible] Жимчу Азера хьехархо Наср-Эддин лору. [illegible] деррига а забарча Джухин цIарца доьзна [illegible].

[illegible] тахана вайна вевза Молла Эсарт – и [illegible] турпалхочух гулдина васт ду. И бахьана ду аьлла [illegible] Молла Эсартах лаьцна дийцарш цхьана стеган [illegible] доьIуш, цхьана тIегIана тIедахка йиш йолуш а [illegible] Дукхахдолчу дийцаршкахь коьрта бух цхьаъ хилар [illegible] шайн турпалхочун васт кхечеран [illegible], гIуллакхашца, забарщца а тIедузар ду. [illegible] дийнахь, бIешерашкахь, вовшех къаста ца [illegible] уьш.

[illegible] ши хIума ду Молла Эсарт кхоьллинарг:

[illegible];

б) [illegible] дIахIоттам а.

[illegible] дуьйцуш хезна суна:

[illegible] дIаваьлча (Делан салам-маршалла [illegible] бусалба адам чIогIа гIайгIанехь, балехь а [illegible] бала байбан кхоьллина боху Дала Молла [illegible]

[illegible] Iалашо:

[illegible], Молла Эсартах лаьцначу дийцаршкахь [illegible] гайтар. Ас мел и вайнахах вац бахахь а, [illegible] а ду цунах лаьцна, цунна гонаха а дуккха [illegible] Цхьана хенахь вай кхечу къаьмнашкара санна, [illegible] схьаэцна а ду цхьадерш. Вайн кхетамах, [illegible] а ву иза. Кхеттал хилчахьана, делла [illegible] чкъуран нийса накъост ву иза. Хенаца

къанлуш вац, цуьнан леламаш нахана биц а ца ло, цунах лаьцна дийцарш ширлуш а дац. Оцу тӀедоьгӀна аьлча, иза вайнехан фольклоран турпалхо ца лара йиш яц;

– шолгӀа, нохчийн маттахь книгаш йоьшучарна синкъерамна хӀорш дӀаяздар а. Тамашийна хеташ делахь а, нохчийн, гӀалгӀайн а туьйранийн тайп-тайпанчу гуларшна тӀехь цхьаццадолу дийцаршна зорба тохар бен, тахханалц, Молла Эсартах лаьцна къаьсттина араяьлла книга яц нохчийн маттахь.

Вайнахана юкъахь лелаш долу хӀара дийцарш дӀаяздеш, нохчийн маттахь сайл хьалха яздинарш билгалдохуш, сайн ницкъ кхочучу барамехь, Молла Эсартан васт совдолчух цӀандан а, цу дийцарийн духекхиа а хьаьжна со. ХӀетте а Молла Эсартах лаьцна дуккха а дийцарш дисина сан таллаза. Ас кхоьллинарг сайна хазахета Молла Эсарт ву.

Хьенан ву?

Жима волуш:

– Хьо хьенан ву, кӀант? – хаьттича:

– Хьена велахьара, кхаби чохь хир вара со, – олуш хилла Эсарта[5] .

Котамийн бун чохь

Бер хенахь цкъа нехан бун чохь лаьцна хилла Эсарт.

– ОйхӀ, хьо вац и? – аьлла и вевзинчу хӀусамдас, дукха цецваьлла.

– Ван-м вара со, ма велира-кх, – аьлла Эсарта.

Жима Эсарт

Делкъана хӀума йиъна ваьлча, накъосташца ловза ваха дагахь араволучу Эсарте:

– Ма гӀохьа, нанениг, цхьажимма хьо ага тахкош Ӏийча, нанас бешара асар чекхдоккхур дара, – аьлла нанас.

– Суна ловза ваха ма лаьа, – аьлла, кетӀа а иккхина, дӀатаьӀӀа Эсарт.

– Хьажахь, нанениг, и дӀо эса а ца го хьуна шен нанина тӀаьхьа а хӀоьттина дӀадоьдуш? Эхь ма ду нанас бохург ца дича. Схьаволахь чу, – аьлла нанас.

– Собар де ахь, – аьлла Эсарта, – ша шура мелла даьлчахьана, ловза гӀур ду хьуна иза а.

Кхетар

[illegible] декхар дIадеха бахка безаш цхьа нах [illegible] кхайкхина:

– [illegible], нехьаре охьахаа. Милла вагIахь а, со цIахь [illegible] – аьлла цо.

– [illegible] – аьлла, Эсарт араваьлла.

[illegible] чу а веана:

– [illegible] жима ву аьлла, сох ца тешахь, хьуна тIе [illegible] – аьлла хаьттина цо.

– [illegible] Со цIахь вац. Кхийтирий хьо? ЦIахь вац.

– [illegible] – аьлла, кIант юха а араваьлла.

[illegible], кIант эшна, Эсартан дас мохь тоьхна. [illegible] хилла. Юха а мохь тоьхна дас. КIант [illegible] Шозза-кхузза кхайкхарх, кIант гучу ца [illegible] мукъане а вуй-те и аьлла, уьйтIа [illegible], уьйтIа охьа а хиъна, кетIа бIаьрг бетташ, [illegible] карийна Эсарт.

– [illegible] хьуна? – тIечевхина да.

– [illegible] – аьлла Эсарта.

– [illegible] хIунда ца вогIу хьо? – аьлла дас.

– [illegible] вац ца бохура? – аьлла Эсарта.

Шапталш

[illegible] кемсийн чам а кхетта, хазделла цига [illegible]

[illegible] молла кхайкхале дIавоьдуш хилла [illegible] хилар дицделла Iаччохь, цкъа [illegible] араваьллачу лулахочунна гина [illegible] чутоьттуш воллу Эсарт. Кхунах [illegible]

– [illegible] – аьлла цо, дов дечу меттана, – наха-м [illegible] юий уьш.

– [illegible] шапталш ю, – аьлла Эсарта.

Дика дара хьо схьавеана

Нехан куьпахь хорбазаш йохуш волчу Эсартана хехо тIекхаьчна.

– Хьо муха кхаьчна кхуза? – аьлла хехочо.

– Деллахь хаац суна-м, – аьлла Эсарта. – ЦIеххьана баьллачу махо айина кхуза охьакхоьсси-кх со.

– ХIара хорбазаш хIунда яьхна ахь?

– ВаллахI, ас-м ца яьхна хьуна уьш.

– ТIаккха схьа муха евлла уьш?

– Оцу махо со хьала уьйуш, ас суо тIема ца ваккхийта кхарах ка детташ, иштта схьайийли-кх уьш.

– Ткъа гали чу хьан йоьхкина уьш?

– ВаллахI, цунах ца кхеташ лаьтташ ма ву хьуна со а. Дика дара хьо схьавеана, – аьлла Эсарта.

Мара

Мара боккха бу бохуш, массара а хьийзош волчу Эсартана боккха кхаъ хилла юьртарчу ловзарга веанчу хьешан мара. Нехачух тера боцуш, тIе латийча санна, вуон хьалаяьллачу йоккха картолах тера хилла и. Цхьана метта ца сацалуш волу Эсарт, бIаьргашна хьалхахула шайтIан кIорни санна, дIалелаш-схьалелаш кIорда а вина:

– ХIай, кIант, хIай! ДIавалахь сан меракIелара, – аьлла цу стага.

Жимачу Эсарта, хьажа а хьаьжна:

– Хьан меракIелара дIавалахь-м, кху ловзаргара а дIаваха ма деза, – аьлла.

Хьуьжарехь

ТIаьхьий, хьалхий ши де даьлла Эсарт хьуьжаре ца вогIуш.

КхоалгIачу дийнахь моллас хаьттина:

– Хьо стомара хьуьжаре хIунда ца веанера?

– Тхан нанас хеча йиттинера сан, – аьлла Эсарта.

– ТIаккха селхана хIунда ца веара хьо? – хаьттина моллас.

– Селхана со вогIуш вара. Шу кетIа кхаьчча, дIаоьллина хьан хеча а гина, юхавирзира со, – аьлла Эсарта.

Асарахь

Хорбаз, хьовхум а эцна, асара доьдуш хилла жима Эсарт, [illegible] нана а. Метигаш – ненехь, юург – кIантехь. Малхо [illegible], гIоьрмиг гай тIе а таIийна, халла вогIуш волчу [illegible].

– Нана, хIара хорбаз гай тIехула йохьучул, гай чохь ян [illegible] дацара вайшинна? – аьлла.

– Ма шийла боху ахь, – аьлла, Iиндаг Iе охьа а хиъна, [illegible] хорбаз а йиъна, дIадахана нана, кIант а.

Кхаьлли дIаяьккхичхьана

Молла Эсартера шен декхар хIун дича схьадоьрзур дара [illegible], [illegible] хилла цхьа стаг.

«[illegible] хIотто веза ас иза. ТIаккха схьалур ду цо», – аьлла ойла йина.

Иза хийисте воьду лар а вина, тIаьхьа вахана.

[illegible] дагара луьйцуш, къамеле ваьлла лаьттачу Молла Эсарте:

– Молла Эсарт, и сан декхар схьа маца ло ахь? – аьлла цо.

– Ахь и [illegible] кхаьлли дIаяьккхичхьана лур ду-кх, – ца [illegible] Молла Эсарт.

Зуда лахар

[illegible] цхьа йоI хазьелла волу Молла Эсарт шайн [illegible]. Зуда ялаяйта шега, аьлла. Дас, кхин мила [illegible] хьуна ца хоттуш:

– [illegible], хийисте а гIой, дIалачкъа. Дуьххьара хи тIе [illegible] хьуна, – аьлла.

[illegible] а ца хилла, хийисте а вахана, тIулга [illegible] Молла Эсарт. Шена езарг йогIуш ца [illegible] зударш а тIехдуьйлуьтуш хилла хIоккхо. [illegible] Молла Эсартана шен денана гина хи тIе [illegible]. ТIулга тIехьара хьала а иккхина, денана мара [illegible] Молла Эсарта.

– [illegible] хIун ду? Хьера-м ца ваьлла хьо? Суна мара ца [illegible], зударш кIезиг ду хьуна? – хьаьттина [illegible].

– Соьга ян еза хьо, – аьлла Молла Эсарта.

Йоккхачу стага, елха а йоьлхуш цIа яхана, шен кIанте, Молла Эсартан дега, дIааьлла. Топ а эцна, кIантана тIаьхьаваьлла да.

– Ас дуьйр ду хьо, жIаьла!

– Лаа вуьйш вуй ахь со?

– Сан нана ялор ю ца аьлла ахь?

– Нана ялийнарг вуьйш велахь, топ соьга схьало, – аьлла Молла Эсарта. – Цкъа хьалха ас хьо вуьйр ву. ХIара ткъех шо дац ахь тхан нана ялийна?

– Хьайна луъург ялаехьа, Iовдал!– аьлла, кIант Iадвитина дас[6] .

Синкъерамера цIавогIуш

Молла Эсарт шен накъостаца синкъераме вахана.

Даккхий лергаш, раз мара а болчу кхуьний, гIунжара волчу кхуьнан накъостан а зудабераша башха дог ца эцнакх. Оцу балхо мелла а гIайгIане вина, цIавогIуш:

– Молла Эсарт, и хьайн мара нисбайталахь, – аьлла накъоста.

– Ас мара-м нисбойтур бара. Хьан бIаьргашна хIун до вайшимма? – аьлла Молла Эсарта.

Маре яхар

Тоьллачу говрашкахь, паэтонашкахь далош хилла Молла Эсартана нускал.

И юьгуш ерг шайниг юй а ца хууш, эвлайистехь ловзуш лелаш долу бераша некъ лаьцна, ахча даккха дагахь.

Халла маре нисделлачу Молла Эсартан нускало, паэтон тIера охьа а иккхина:

– Дала хIаллак дараш, дIадовла новкъара. Со яй хIарам,– мохь бетташ хилла.

Зуда ялор

Жима волуш чIогIа юхъхьара, аьрха стаг хилла Молла Эсарт. Зуда ялийча стаг кхетамчу вогIу аьлла, хIара кхин а акха валале, дас чуверзийна.

[illegible] жа дажо вахханчохь, шен керла [illegible] гІайгІане воьжна хилла иза. Цу юкъара [illegible] хилла, хІуъа дарх жа юкъахь ца Іаш, [illegible] а кІорда а дина:

– [illegible] дадега дІа а аьлла, зуда ялайойтур ю [illegible] Моллин Эсарта.

Хи дар

[illegible] Молла Эсарт холча хІитта бахьанаш. ХІара [illegible] кхунна ялийна зуда, шен нускал хенахь [illegible] гІуллакхех къехкаш, чохь я арахь дерг [illegible] карийна кхарна.

[illegible] хи мукъане хІун дича дохьур дара-те цо?»

[illegible] мардена, марнанна а дагадеана, иза уьйтІа [illegible] карара ведарш дІасайизош, [illegible] гІур ю бохуш, къийса. ТІаккха, кхаьрца [illegible] хи дан гІур ю и.

[illegible] айса дийр дара ас. Къанъеллачу [illegible] хета-кх, чохь жима нус а йолуш», – [illegible] марнанас.

[illegible] карара ведарш дІаса ийзош марда, [illegible] суьртах цецъяьлла:

– [illegible] хІун до? – хаьттина цо.

– [illegible] марда ву-кх, со ца яхийта, ша гІур ву хи [illegible] ХІара ца вахийта, со а ю-кх цига яха гІерташ, – [illegible] – Нaха а хІун эр ду?

– [illegible] хІума карийна шуна. Іуьйрана цхьаъ [illegible] – хьехар дина несо. – Нах-м [illegible] шуна. Шен гІуллакх дарх эхь ма дац. [illegible] и-м.

Шена ваккхар

[illegible] холчахь хилла, несо кертахь [illegible] ца тухуш, чохь нуй-горгам ца хьокхуш, [illegible]

[illegible] шена воккхуш ма хуьлу. ТІаккха [illegible] шаьш динарг бен хир доций а хуур ду. [illegible] хьехар дина лулахоша.

Суьйрана Молла Эсарт, нус чу а кхайкхина, царна ... йолу пхьегIа, шинар, эса, котам, бад ягар а йина, ... даьхнин дола дан дезар дуйла а хаийтина, шайх дIакъаст... бов даьккхина дас, нанас а.

Iуьйрана котамаш, эсий а аралахка уьйтIа яьллачу нес... ламаз оьцуш йоллучу марненах бIаьрг кхетта.

– Ви-и, ма шена яккхар а ду, уьйтIа яьлча марнана а г... – аьлла цо.

Ваха хаар

Зуда а ялийна, мелла а цIен тIе ойла йирзина Мол... Эсарт, цхьана базара дийнахь вир ялош веъна. Ваха ... дагахь.

– Хьажал, зуда, ас биначу мехе, – аьлла цо дозаллиц...

Лоха а йолуш, доккха ши лерг, раз бергаш а йолуш вир ялош хIара цIавеъча:

– ХIунда эцца ахь вир? Цо ойург ас ца айарна кхоьру... хьо? – аьлла, ахIи-декъехь йилхина Молла Эсартан зуд...

Цул тIаьхьа аьлла ду Молла Эсарта:

– Вир а даьхни дац. Зуда а нис ца елча дан хIума дац.

ГIеххьа цIено

Шен да, нана а долу керт кегийрчу вежаршна а йитин... кхечахьа цIено дан ойла хилла Молла Эсартан.

Нах санна таро а хилла охьахаьалц, цхьа чоь йолу цI... тоьар ду-кх шена аьлла, ша хьаштагIа йоккхуш даьккхин... ор чуьра схьадаьллачу латтанах кибирчигаш а йина, уь... хьалаюттуш воллуш волчу Молла Эсартана тIевеан... кхуьнан керла лулахо, вевзаш волу совдегар.

– Ассаламу Iалайкум, ва Молла Эсарт. Ирс долуш хий... хьан. Дала беркате хIусам йойла хьуна кхунах, – аьлла цо.

– Дела реза хийла хьуна а, – аьлла Молла Эсарта.

Молла Эсартан аьтто хууш волу совдегар:

– Деллахьа, Молла Эсарт, вала везачу стагана ма гIеххь... цIа ду-кх хIара, – аьлла дIавахана.

Иштта тIех вол-волучо:

– Деллахьа, вала везачу стагана ма гIеххьа цIа ду-кх хIара, – олуш хилла.

[illegible] ахчанаш кара даьхкина а, хьалха [illegible] бехаш болчара а муха цIенош [illegible] Молла Эсарта, юха а цхьамма шега:
– [illegible] стагана гIеххьа цIа ма ду хIара,– [illegible]

– [illegible] юьртахь вала везаш стаг вац те? – [illegible]

Буракаш

[illegible] Молла Эсартин зудчо олуш хилла:
– [illegible] гектар буракаш лелор ю ас…
[illegible] хуьлий дуьсуш, юха а Iа тIедогIуш, [illegible] кьамел дича, эххара Молла Эсарта:
– [illegible] арена. БIаьста наха лелош, Iай [illegible] кха уьш, – аьлла.

Къамкъарг

[illegible] котам йийча, Молла Эсартана [illegible] Ахь-м зуькарехь, мовладехь а юу [illegible]
[illegible] чувирзинчу Молла Эсартана [illegible] къамкъарг йиллина. Шен вуьшта а [illegible] баьккхина:
– [illegible] гIогI, кхийолу меже а ма [illegible]
– [illegible] ду ахь дуьйцург! Шиъ бен ца хуьлий [illegible] ма ву вайн яа езаш,– хадийна [illegible] Молла Эсартин кьамел.
– [illegible] Молла Эсарта, – шиъ бен доцу гIогI ца [illegible] цхьа бен йоцу къамкъарг-м ма кхочу суна, [illegible]

Зудчух тешна

[illegible] зудчо аьлла Молла Эсарте:
– [illegible] кхечуьнга гIур яцара-кх со. Оццул [illegible]
– [illegible] зуда, ахь дуьйцучух а тешна, со вала, – [illegible] Молла Эсарта.

Тоба дар

– Тоба дан мича вахча бакъахь хета хьуна? – хаьттина Молла Эсарте.

– Хьайн да вахханчу вахча бакъахь хета суна-м, – жоп делла Молла Эсарта.

Цу стеган да велла хилла.

Чардакх тIехь

Ирзо тIе ваханчу Молла Эсартана юург йохьуш тIаьхьа еана хилла зуда. Делкъе а йина, жимма малх а лахлуш ... аьлла, садаIа чардакх тIе хьалаваьлла Молла Эсарт. Зуда ... яхана юххе агIоряьлла.

Иштта цхьацца дуьйцуш, шайн жималла дагаеана ... шинна. Молла Эсарт ша тIехьийзина мехкарий дагалеца ... воьлла. Царна массарна а юкъара хаьржина, хьо ялийра кх ас, бохучунна тIеван дагахь.

И ала гIертачух ца кхетта, дегабаам бина:

– Хьуна-м дера моьтту, стаг, со йолчарна совнах а ялла ... кхин юьгуш цхьа а ца хилла кхаьчна хьайна. Ма моттала ... Хьенехеран Минех вара хьуна шен са даллал со езаш. Хьенехеран Минех а вара хьуна, дийнахь-буса а тхан ке... ларъечуьра ца волуш...

Кхин а цхьацца дуьйцуш Iашшехь, Молла Эсарта ми... Iоьттина чардакх тIера чукхоьссина зуда. ЦIеххьана ... динчух цецъяьлла:

– Ванах, стаг, ахь хIун дора? – аьлла зудчо.

– Эцца хьо чу ца кхоьссинехь, дукха гулделлера вай к... тIехь, – аьлла Молла Эсарта.

Бохург дар

КетIахь шийла мохь хьоькхуш а хезна аралилхинчу лулахошна Молла Эсарт гина, гIаж а эцна, шен зудчунна тIаьхьауьдуш.

– Ва хIун дан гIерта хьо?

– ХIун деш воллу хьо?

– Оццул чIогIа бехкала яхана хIара? – юьхь яьккхина Молла Эсартера.

[illegible] – олуш, Iаьхьаходуш хилла [illegible]

[illegible] реза вац? Аьлча а ца [illegible] хьаьдда воьду [illegible]

[illegible] йоI дуьхьал кхетта цу [illegible]

[illegible] Iиккха? – хаьттина цо.

[illegible] Молла Эсарта.

[illegible] йогIу, – дIаяхна йоI.

[illegible] а хьевзина, и ялийна [illegible]

Имам

[illegible] Молла Эсартан [illegible] И бахьанехь лулахоша, [illegible] цуьна.

[illegible] ондда дов даьллачохь [illegible]

[illegible] къуьйсу, алийша! Шайн [illegible] ма дегIийта.

[illegible] тхойшиннах.

[illegible] хьуна? ХIокхо ша еза [illegible] Ахь алахь...

[illegible] жон лур ду ша, аьлла [illegible] цхьацца совгIат дина [illegible]

[illegible] ма алалахь. Ас айса [illegible] хаьттина зударша: [illegible] тхойшиннах муьлхарг дукха [illegible]

[illegible] – аьлла Молла Эсарта.

[illegible] – цкъачунна [illegible] дукха хан ялале, жимачу [illegible] юха а тIом гIаьттина [illegible]

– ХIинца хIун хилла вайна? – аьлла цIа кхаьчначу Мо...
Эсарта.

– ХIай, стаг, цхьа хIума алахь. Тхойшиъ хие хьоц ...
кIелхьара муьлхург йоккхур яра ахь?

Йоккхаха йолчу зудчуьнга а хьаьжна:

– Зуда, хьуна нека ца хаьара? – аьлла Молла Эсарт...

Котам

Цхьана дийнахь хьошалгIа ваханчу Молла Эсарт...
хьалха кхаьрзина котам йиллина. Некъахь кхоччу...
мацвеллачу Молла Эсартана цкъа-шозза хьалакхалл...
хилла и.

– Ма оьгIаз вахана хилла хьо цу котамна, – аьлл...
хIусамдас.

– Хьуна ма къахийти кхунах, дашо хоаш деш-м ...
хIара? – аьлла Молла Эсарта.

Пеш

Пеш ян гIерташ воллучу Молла Эсартана тIехIоьт...
цхьа лулахо.

– Ассалам Iалайкум, хьо хIун деш воллу, Молла Эсар...
– хаьттина цо.

– Пеш ян гIертара со-м, – аьлла кхуо.

– Цигахь ма ел ахь-м и. ХIокху кIажахь мел дика хир ...
и, – аьлла, кхин маьIиг гайтина лулахочо.

Йина йолуш йоллу пеш вовшах а яьккхина, цо бохуч...
ян воьлла Молла Эсарт. ТIехIоьттина важа лулахо.

– Ассалам Iалайкум, хьо хIун деш ву, Молла Эсарт?

– Пеш йийр яра-кх бохуш, воллура со-м.

– Нисъелла, дика пеш ю. Ала хIума дац. Вуьшта, хIо...
кIажахь хIунда йо ахь и? Маьнга хIотто а езар ма ю хьуна и...
меттиг. Хьажахь, кхузахь мел дика хир яра и, – аьлла, кхин
маьIиг гайтина лулахочо.

Юха а йина йолуш йоллу пеш вовшах яьккхина, кхеча...
ян воьлла Молла Эсарт. ХIара пеш еш ву аьлла хезна ве...
кхин а цхьана-шина накъоста а хьехар дина кхуш...
муьлхачу кIажахь товр яра дуьйцуш. Цара бох-бохург ...

[illegible] хьоккуьнна эххар а кIордийна и хьехарш. [illegible] вир волу веш! Наха аьлла-аьлларг дан [illegible] веш а йоцуш гIур ву. Цул а сайн [illegible] юсуна», – ойла йина цо. Нахе [illegible] вир доций а хиъна, ша дуьххьара [illegible] Молла Эсарт.

[illegible] Молла Эсарт? – хаьттина лулахойх [illegible] вуьш волу:

[illegible] хьуна. Хьайна луъучу дIаса [illegible] Молла Эсарта.

Стерчий

[illegible] Молла Эсарт, цуьнан накъост а.

[illegible] стерчий ду. Хьенанаш дужу вайшимма? – [illegible]

[illegible] хьайнаш дожахь, – аьлла Молла [illegible]

Хьанах теша хьо?

[illegible] Молла Эсарте вир еха.

[illegible] хьо, хIинцца хьол хьалха веанчо [illegible] Молла Эсарта.

[illegible] чохь йолу вир Iаьхха.

[illegible] хьуна, Молла Эсарт? Божал [illegible] – аьлла лулахочо.

[illegible] ву хьо. Сох теша хьо я сан вирах? [illegible] Эсарта.

Бахьана

[illegible] пхьалга:

[illegible] хIокху чохь йолчо кIа дакъош [illegible] – аьлла Молла Эсарта.

[illegible] тIехь? ХIун дуьйцу ахь? Хьайна [illegible] бахьана мукъа хьовзадехьа, – аьлла [illegible]

[illegible] ду, ца бала бахьана хилчахьана, – [illegible] Эсарта.

4424

Шедаг

Цхьана дийнахь хаьн тIе шедаг оьллина доттIу [illegible] гина Молла Эсартана. Дукха хенара шайтIа [illegible]

«Кхунна стенна оьшу шедаг? Эшарш лоьхуш [illegible] хIара?» – аьлла дагадеанчу Молла Эсарта хаьттина [illegible]

– И шедаг лакха хаьий хьуна?

– Хаьа дера, – аьлла шайтIано.

– ХIун дича локхуш ю ахь и?

– Моллас сагIийна хIума елча, – аьлла шайтIано.

– Iалелай, ма дукха лоькху хир ю ахь и! Мукъа [illegible] яц хьан-м! – аьлла Молла Эсарта.

– ХIинццалц схьа «тIитI» дIа аьлла-м дац, [illegible] шайтIано[8] .

ЧIагIо

– ЧIагIо дика ю! – аьлла, еллачу шен нанна буса [illegible] тоьхна Молла Эсарта.

Хьесап

Ненан хьокъехь кадам бан баьхкинчу юьртахоша [illegible]

– Неха-м нана маре йоьдий а аьтто хуьлура, [illegible] Молла Эсарта. – Иза лийр юй хиънехь-м, туьха [illegible] хийцина хир яра ас.

Куй

Некъа вогIучу Молла Эсартан коьртара куй баьккхи[illegible] дIахьаьдда къу. Цунна тIаьхьа волучу меттана, Молла [illegible] ведда, гена доццучу кешнашка а веана, охьахиъна.

Оцу белхан теш хиллачу цхьамма:

– Молла Эсарт, хьан куй лачкъийнарг базара [illegible] вахара. Хьо кхузахь хIун деш Iа? – хаьттина.

– Мичча вахча а, кхуза ван ца деза цуьнан? [illegible] схьабоьхур бу ас сайн куй, – аьлла Молла Эсарта.

Дуьне даар

[illegible] бопуш я сом т1едан аг1о а [illegible] г1аддайна кара [illegible] Молла Эсарт. [illegible] волчу дулахочо, х1окхо [illegible]

[illegible] ву-кх хьо!– аьлла. [illegible] х1ума-м яц,– аьлла Молла [illegible]

[illegible]

[illegible] тоьхна: [illegible] Молла Эсарта. [illegible] йиллачу зудчо. [illegible] схьадахьа сан. Цхьа [illegible] шьара суна цуьнга, – [illegible]

Молла Эсарт, къу а

[illegible] х1усаме. [illegible] кхин йохка х1ума а я [illegible] йоцуш, цунна холча [illegible] Молла Эсартана хаавелла [illegible] Вукхунна, чохь 1аьржа [illegible] ца хилла. Кхин иза [illegible] Молла Эсарта:

– [illegible] йоькъур ю [illegible]

[illegible]

[illegible] хилла, маьждиге [illegible] мачаш ца карийна [illegible]

– [illegible] мачаш. Ца яхкахь, ас [illegible] – аьлла Молла Эсарта. [illegible] мачаш кара а йина

схьаеана кегийчу наха. Уьш кога а йоьхна дӀаваха ваьллачу Молла Эсарте хаьттина:

– Хьайн Делан дуьхьа ала, хӀун динера шун дас, шен мачаш лачкъийча?

– ХӀун дийр дара цо? КогашӀуьйра дӀавахнера-кх, – аьлла Молла Эсарта[11].

Маьждигехь

– Ма хийла стаг Ӏуьнкара хӀуттур ву кху чохь, – аьлла Молла Эсарта, юьртахь керла маьждиг дича.

Делан къинхетам

Ведар чуьра охьадуьттуш санна, догӀучу догӀане а хьоьжуш, коре хиъна Ӏаш волчу Молла Эсартан юьртан молла гина, ког ма боллу, ведда вогӀуш.

– Ахь хӀун до, ва молла? Ма чехка ведда вогӀу хьо? – мохь тоьхна Молла Эсарта.

– Вашийна дӀаваккхале, цӀакхача гӀертара со-м, – аьлла моллас.

– ОйхӀ, хьо хӀунда кхоьру вашорна? Делан къинхетам ма бу догӀа, – аьлла Молла Эсарта.

– Бакълоь-кх хьо, Молла Эсарт, – аьлла, шен болар лахдина молла, цӀакхачале верриг тӀадийна, тӀехь ерг хӀун ю ца хииуче ваьлла.

«Дала мукълахь, дӀадоьккхур ма ду ас хьуна и», – аьлла, чӀагӀо йина моллас.

Цул тӀаьхьа дукха хан ялале, догӀуш догӀа а долуш, корехь хиъна Ӏаш хилла молла: «Дала хӀинца Молла Эсарт муха воуьйтур вацара суна, Делан ницкъ бара-кх, шена луъург дан», – бохучу ойланца.

Кхуьнан доӀина жоп луш санна, догӀанехула лаьттах ког кхеташ, ца кхеташ, Молла Эсарт хилла ведда вогӀуш.

– Ахь хӀун до, Молла Эсарт? Ма чехка ведда вогӀу хьо? Делан къинхетам бай хӀара-м, – аьлла моллас.

– Цундела, и ца хьеша гӀерташ, ведда вогӀий со-м, – аьлла, Молла Эсарт бӀаьргашна гучара ваьлла.

Дуьненан барам

Молла Эсарте хаьттина:
– Дуьненан шоралла, йохалла мел ю? – аьлла.
Цу хенахь барми тIехь айина хьош велла стаг хилла.
Цу агIор корта а ластийна:
– Цуьнга хаттийша. Иза дуьстина ваьлла шуна, – аьлла Молла Эсарта.

Барма

– Молла Эсарт, хьо дешна стаг, дуьне гина а вара. Цхьа хIума алахь. Барма хьалхара лацар ду техьа мелехь я тIехьара лацар? – хаьттина цхьамма.
– Хьалхара, тIехьара а бен дац хьуна, цу тIехь ца хилчахьана, – жоп делла Молла Эсарта.

Шок

ГIала ваха ваьллачу Молла Эсартана лулахочун кIанта тIе а веана:
– Ваша, суна шок йохьур юй ахь? – аьлла.
– Дера йохьур ю, – аьлла Молла Эсарта.
Цул тIаьхьа кхин цхьаъ а веана:
– Ваша, суна а йохьур юй ахь шок? – аьлла.
– Дера йохьур ю, вашас хьуна а шок йохьур ма ю, – аьлла Молла Эсарта.
Керташкара цхьана жимачу кIанта тIе а веана, Молла Эсарте эппаз кховдийна:
– Ваша, суна а йохьур юй ахь шок? – аьлла.
– Ахь шок локхур ю хьуна, – аьлла Молла Эсарта.

ЦIазамаш

КетIахь гIовгIанаш еш, ловзуш дохкучу бераша ша садаIа на шитча, Молла Эсарта:
– Маьждиг хьалха сагIийна доькъуш цIазамаш ду шуна. Довда цига гIо. ТIаьхьадисахь кхочур дац шуна, – аьлла.
Бераш, вовшашка кхаьънаш дохуш, баккхийра, кегийра а маьждиге хьаьлхина. Жимма Iийна кетIа ваьллачу кхунна, ерриг а юьрт маьждиге йоьдуш гина.

– Аша хIун до? Рузбана де-м дац вайна? – хьттина Молла Эсарта.

– Маьждиг хьалха сагIийна цIазамаш доькъуш ду боху.

– Баккъалла а доькъуш хила там бара цигахь, – аьлла, чохь Iа ца велла, маьждиге хьаьдда Молла Эсарт [12].

Къонахчун дош

– Маса шо ду хьан? – хьттина Молла Эсарте.

– Шовзткъа шо ду-кх, – жоп делла цо.

Цул тIаьхьа иттех шо даьлла.

Цхьаццa дуьйцуш, жималла дага а лоьцуш, дIайоьду ханзама хьахаелла пхьоьханахь. Шен-шен хан, кхаьчна шераш а дуьйцуш хилла.

– Сан а кхаьчна-кх кху шарахь шовзткъа шо, – аьлла Молла Эсарта.

– ОйхI, ахь итт шо хьалха а ма элира и, – цецбевлла нах.

– ТIаккха, къонахчун дош цхьаъ хила деза, – аьлла Молла Эсарта.

Ялсамане

– Молла Эсарт, ялсамане ваха лаьий хьуна? – хьттича:

– Дера ца лаьа, – аьлла Молла Эсарта.

– ХIунда? Бусалба стагана цул доккха хIума хуьлийла а дуй? – цецбевлла нах.

– Вала а велла ваха ца веза цига? – жоп делла Молла Эсарта.

Делан цIа

Маьждигехь гуттар а хьехамаш беш хилла молланаша:

– Маьждигна хIума ло. Ахча таса, кузаш да, истангаш да. Маьждигна елларг сагIа хир ю. Къемата дийнахь доккха гIо хир ду цунах. Маьждиг – Делан цIа ду. Дала шен дуьхьа динарг цхьа дика доцуш ца дуьту.

Юха пIераскан буса дуккха а сагIийна хIумнаш еана наха: чутийса истангаш, кузаш... Дуккха ахча а тесна.

Молла Эсарт, ламаз дина а ваьлла дIавоьдуш, дика боккха куз дIахьарчийна ги а тоьхна, неIарехьа волавелла.

– Ахь хIун до, ва Молла Эсарт? Маьждиг чуьра куз эцна ма воьду хьо? – хаьттина цуьнга.

– ОйхI, йолчо йохьуш, йоцчо хьош а, Делан цIа дац хIара? – аьлла Молла Эсарта.

Корта

Къевелла Молла Эсарт шен накъостех цхьаъ волчу воьдуш хилла, цуьнга юхалург ахча деха. Корехула некъа бIаьрг бетташ Iаш волу иза, Молла Эсартах бIаьрг ма кхетта, сихха гучара ваьлла.

Молла Эсартана иза шена дуьхьал ван дагахь ву моьттина. Амма мохь тоьхча дуьхьал яьллачу зудчо:

– ЦIахь ма вац иза, Iуьйренца базара вахана, – аьлла.

– Ша базара воьдуш, шен корта кора тIехь ма бита ала цуьнга. Нахана цIахь ву моьттур ду иза, – аьлла цара лелочух кхеттачу Молла Эсарта.

ЦIено дохкар

ПекIел дина цIено хилла Молла Эсартан.

И дохкуш дуй хиъча, цхьа совдегар ваьлла и оьцуш.

– Ах ахча дIаделча мегар дарий? Диснарг бутт балале дIадур дара ас, – аьлла совдегара.

Молла Эсарт реза а хилла, мах бина цу шимма, цIено доьхкина. Совдегар тIехуларчу гIат тIе схьаккхелхина шен доьзалца. Молла Эсарт, шен мел йолчу тIелхигна шад а бина, хIинца-хIинца декхар схьадоьрзу шен бохуш, некъа вала кийча Iаш хилла. Амма бутт, ши бутт а тIехбаьлла. Цкъа-шозза дIахьахийча а, башха тергал деш ца хилла совдегаро.

Цхьана дийнахь Молла Эсарт варзап, кIомсар а эцна уьйтIа ваьлла. Пхьуьйш хьала а дина, бисмилла а даьккхина, Iори гIоддаха цIийнан маьIIе варзап тоьхна, пенаш детIийна Молла Эсарта. Латта дегадо моьттуш, кхеравелла араиккхинчу совдегарна доггах воллу Молла Эсарт гина.

– Ахь хIун до, ва хьераваьлла стаг? – хаьттина цо.

– Со дIа ца вахча ца волу. Кху бухара сайн чоьнаш вовшах къаьстина дIаяхьа воллу со. Цигахь вовшах тесчахьана, цIено хир ду суна, – аьлла Молла Эсарта.

Дисина декхар а дIадала дезна совдегаран.

Цхьа кхачамбацар

Шен юьртара цIено дIадоьхкина, гIалахь хIусам нисъян гIерташ, хоьржуш лелаш хилла Молла Эсарт.

Цхьа ков-керт хазъелла, хIусамдеца хьоьжуш лелаш, хIара хаавелла лулахо а веана тIе. И керт шена езаш, йораха эца лууш, тIе вогI-вогIу стаг дIавахийта хIумнаш лелош хилла цо. ХIусамда юххехь волуш воних ала тар ца луш, ша тIех хастийча, вукхо мах алсам эр ду, тIаккха цу шинна барт хир бац бохучу дагахь тIевеана а хилла иза.

– Деллахь ю чIогIа хаза хIусам. Мах бан а бац кхуьнан, ша вала а волуш юхку меттиг яцара хIара. Массо стом бу бешахь: баьллаш, Iежаш, кхораш, хьайбанаш, баIарш... Беккъа стоьмаш бухкуш, кхин хIумма ца деш Iийча а, хене валалур ву стаг... Кхин чоьнаш а яц тIеян езаш. Масийтта доьзалхочунна а тоьар йолуш ю. Хьуна муха хета? – аьлла цо эххара.

Цо хIинццалц бага гIатто ца витинчу Молла Эсарта:

– Массо хIума а ахь ма дуьйццу дика ду кху кертахь, амма цхьа кхачамбацар ду-кх, – аьлла.

– ХIун ду и? – хаьттина цецваьллачу хIусамдас.

– Дукха луьйш волу лулахо [13].

Мачаш

Цхьа бIаьрмиска стаг хилла Молла Эсартан лулахь вехаш. Молла Эсарт волчу веъча, хIума кхаллаза дIа а ца воьдуш, кхаьллина ваьлча дIаваха а ца кхеташ. Ша хIума кхалла охьахиъна а волуш Молла Эсарт веъча, цIахь вац олуьйтуш хилла цо. И болх кIордийна Молла Эсартана.

Цкъа хIусамнана мерза юург йина йоллуш, веана схьахIоьттина хьаша.

– Ва-а, Молла Эсарт, – аьлла мохь тоьхна.

– ЦIахь вац иза, – ара вистхилла Молла Эсарт.

– Кхузахь мачаш-м ма ю хьан, – аьлла хьешо.

– ХIа-а, уьш-м кхин а яра сан, – аьлла Молла Эсарта [14].

ШайтIанаш лехкар

Цкъа шок локхуш, юха бисмилла доьшуш, Iаш хилла Молла Эсарт.

– Хьо хIун деш ву? – хаьттина цуьнга.

– Сакъоьруш ву-кх, – аьлла цо.

– Муха къоьру ахь са? Схьагуш цхьа а ма вац...

– Дера къоьру, шок локхий, шайтIанаш тIедалош, юха бисмилла а доьший, уьш дIалохкуш.

Молла Эсарт, сагIадоьхург а

Молла Эсарт тхов тIехь пхьола деш воллуш, керта цхьа стаг веана.

– Ва-а, Молла Эсарт, – кхайкхина цо.

– ХIун боху ахь?

– Охьавоссахь цкъа...

– Схьаалахь, хIун боху ахь?

– Цкъа охьавоссахь...

Цо ша деана гIуллакх дуьйцур а ца хилла, дегаза охьавоьссина Молла Эсарт.

– ХIан, хIун боху ахь?!

– СагIийна хIума лохьа...

– Хьалавалал, – аьлла, Молла Эсарта тхов тIе хьала ваьккхина иза. ТIаккха: – Ян-м яц, – аьлла.

– ОйхI, со лаьттахь волуш хIунда ца элира ахь? – цецваьлла сагIадоьхург.

– Со тхов тIехь волуш хIунда ца йиийхира ахь? – аьлла Молла Эсарта[15].

Дала мукълахь

– Ахь хIун до, Молла Эсарт? Ма айавелла воьду хьо? – хаьттина лулахочо.

– Базара етт эца воьду. ТIуо-берам баа воллу, – аьлла Молла Эсарта.

– Дала мукълахь алахь, – хьехар дина юьртахочо.

– Дала мукълахь, ца мукълахь хаац суна, – аьлла Молла Эсарта. – Базарахь шортта даьхни ду, кисанахь ахча а ду.

Шаьш базара дIа а кхаьчна, дIасахьийзаш Iашшехь, цуьнан кара пал кхаьчний хуучара, кисанаш чIана а даьхна дитина хIара.

Олла баьхьна яй санна, гІайгІане цІавогІучу кхунна юха а тохарлерра юьртахо гина кетІахь хиъна Іаш.

– Молла Эсарт, эца тамехь етт ца карий хьуна? ТІуоберам ца боуьйту ахь вайга? – хаьттина цо.

– Ахча дайна, Дала мукълахь, – аьлла Молла Эсарта [16].

ХІоаш дохкар

«Нахана а дика са йолу мах бича. Чохь вижинаІачул, наха дийриг дан деза ша а», – дагадеана Молла Эсартана.

Базарахь хІоаш эцна, цІахь уьш кхехка а дина, оццу мехах юхадухкуш хилла Молла Эсарт.

Дораха кхехкийна хІоаш нисделла, тІебетталуш дІаоьцуш хилла наха.

– Молла Эсарт, кхехка а дина, хІара хІоаш схьаэцначу мехах дІадохкарх, хьуна хІун са йолу? – хаьттина цхьамма.

– Чорпа? – аьлла Молла Эсарта [17].

Ирхъоллавалар

Пхьаьрсаш кІел муш а хьарчийна, диттах кхозуш Іачу Молла Эсартана тІекхаьчна цхьа стаг.

– Ахь хІун до, Молла Эсарт? – хаьттина цо.

– Ца го хьуна? Ирхъоллавала гІерта-кх...

– Муш логах хьарчабел ахь-м, – хьехар дина цу стага.

– Войт, тІаккха со лийр ма ву, – аьлла Молла Эсарта [18].

Йохийна яьлча тІаьхьа хир ду

Базара вохуьйтуш волу кІант, Молла Эсарта цкъа хьалха етта а йиттина, юха кара кхаба а елла:

– Йоха ма елахь, – аьлла дІахьажийна.

И гинчо, цец а ваьлла, хаьттина:

– И хІун дара ахь динарг, Молла Эсарт? Оцу кІанта и кхаба йоха а ма ца йинера, етта а йиттина ма вахийти ахь и базара?

– И акхаваьлла, йоха а йина веъча, йиттича а тІаьхьа хир дара, – аьлла Молла Эсарта [19].

Дехкийн молха

Кхийра пхьегIаш йохка дагахь, базара ваха ваьллачу Молла Эсартан, неI-сагIехь ког а тасабелла, карара ерриг а пхьегIаш атаелла дIаяхана.

«Оццул зе хилийта йиш мича яра? ХIинца хIун дийр дара те?» – аьлла, йиш йоьхна хьевзинчу Молла Эсартана, цхьа хIилла дагадеана.

Пе тIулг бетташ шен пхьегIех йиснарг а аьтта, деман цу бина Молла Эсарта. Юха леррина и схьа а лахьийна, гали чу а йоьхкина, базара вахана, мохь бетта воьлла:

– Дехкийн молха ду! Мел даккхий хиларх, дехкийн, мукадехкийн а хIу дойур долуш. Ма Iе, дIаэца! Дукха дисна а дац! – бохуш.

Цу минотехь тIебеттабеллачу наха дерриг а «молха» дIаэцна Молла Эсартан. Хилла зе шозза сов метта а йоьттина, цIаваха кечам беш волчу кхунна, цхьаъ юха тIевена:

– Хатта вицвеллера со, Молла Эсарт. ХIара муха лело дезаш ду? Шен бакъо ма хуьлий массо хIуман а, – аьлла.

– Айхьа схьалаьцначу дехкан бага дохка ахь и молха, дийр бу цо хьуна и, – хьехна Молла Эсарта.

– ОхI, айса и схьалаьцча-м, ас лаьттах тоьхна а буьйр ма бара и, – аьлла вукхо.

– ХIан. И баккъал а дика хир ду хьуна. Дахка а лийр бу хьан, молха а бухадуьсур ду, – ца воьхна Молла Эсарт.

Хьостам

Пенаш дохьуш цIавеана Молла Эсарт, зуда, кIант а юххе лаьцкхина, и пенах дIатоха воьлла. Мел дукха жIов еттарх, хьостам пенах а ца бахана, эххар а хьостаман куж пенехьа хийрг тидам бина цо:

– ХIара кху пенах тухуш берг бац. Схьадал и истанг, хIара хIокху пенах туху хьостам бу, – дуьхьал лаьттачу огана тIевахана иза [20].

Ши туьман пхи сом

Бешахь дIасахьийзаш Молла Эсарт а волуш, ...
ахча деха.

– Молла Эсарт, ши туьман пхи сом де...
хьашт хиллера суна. Хьие ца деш схьа а ...
аьлла цо.

– Оцу чуьрачу маьнги тIера гоьна ма...
карор ду хьуна, – аьлла Молла Эсарта.

Ахча схьа а эцна дIаваханчу лулахо...
чекхдаьлча, дукха хан ялале Молла Эс...
схьадеана, Дела реза хийла, аьлла. Дика ...
шена цунах.

Цул тIаьхьа, цхьа хан яьлча, кхин цкъа ...
ахча. Юха а бешахь воллучу Молла Эсарта (...
хилла и):

– Сени чуьра оцу маьнги тIера гоьна ма...
– аьлла.

Ахча а эцна дIавахана, Молла Эсартан ...
вогIуш, юкъа дикка хан йоьлла. Бешахь цхьа...
Iуьттуш воллуш Молла Эсарт волуш, схьа...
лулахочо, ша хьалха даьхнарг хьаха а ца де..., ...
пхи сом дехна, чIогIа хьашт дара, оьшура а...

– Гоьна маьIиг хьалаайахь, – аьлла Молла Эсарта.

Ваханчу вукхунна хIумма а ца карийна.

– Молла Эсарт, цигахь дан-м ма дац, – аьлла ...

– Хир дара, ахь хьайн хеннахь схьаделлехь, – ...
Молла Эсарта.

Пайда

Iуьрг даьлла тиша яй а эцна базара веана Мо...

– ХIара хьанна оьшу? Iуьрг даьлла болчу кху чохь ...
а лаьттар ма яц. Ца го хьуна? Ахь хIуъа чуйо...
хIоккхаша Iаьнна дIагIур ю, – тIевирзина цхьа ...
Эсартана.

– Ахь хIун юьйцу-м хаац суна. Тхан ненас дан...
ларбора кху чохь. И Iаьнна дIа а ца боьдура-кх, – ...
Молла Эсарта.

Коган карабар

[illegible] хIоллари-деллари дуьйцуш Iаш [illegible] Молла Эсарт хьовзо дагадеана:
[illegible] коган вовшех ца къасталуш, [illegible] Хьенан коган мичхьа бу [illegible] коган пара.
[illegible] Iевахана Молла Эсарт, [illegible] Берин хьала а лилхина [illegible] Эсарта, вела а велла:
– [illegible] настарш? – аьлла, кхидIа [illegible]

Вечалгийн молха

[illegible] мохь теттулина, мохь бетташ шен [illegible]
– [illegible] Шаьш ишаре! тамашийна! вайн [illegible] кхин дан а доцу веччалгийн [illegible] вер ву шу, кхин а сов эцна [illegible] дохко вер ву, жимма [illegible] бохуш! Коганкара коьрте [illegible] тIе кхаччалц цкъа [illegible] Шуна даьхнина тIехь мел йолу [illegible] Цкъа соьгара эцначо юх-юха а [illegible]
[illegible] Iевана Молла Эсарт а.
– [illegible] дуьйцу дика а хилча, цкъа [illegible] эцначо юх-юха хIунда оьцу и [illegible] хIума а доцуш.
– [illegible] – аьлла, дIасабахана нах.

Эса

[illegible] цхьа эса хилла Молла [illegible]
[illegible] и кара а ца дина, цIавеана [illegible] бетта вьлла.
– [illegible] цу аттана? – аьлла зудчо.
– [illegible] бахьанехь. Цо шен хеннахь [illegible] цIа догIур ма дара иза, – [illegible] Эсарта.

Хан-м мел еза ю

Шен декхаршна хIун дийр дара а ца хууш [illegible] Эсарте ахча деха веана цхьа стаг.

– Молла Эсарт, юхалург жимма ахча [illegible] цхьа бутт хан елча, схьалур дара ас, – [illegible]

– Хан хьуна мел еза а ю хьуна [illegible] баьхчахьана, – аьлла Молла Эсарта.

ХьошалгIахь

Цхьа гIуллакх а хилла кхечу юьрта [illegible] Эсартан. Цигахь хье а велла, буьйса [illegible] ХIара тIевоьссина хIусамда чIогIа бIаьрмиска [illegible] Я пеш а ца латийна хIара волчу чуьра ([illegible]) иза), я къуьда а ца латийна, я юург а ца [illegible]

Шен меца а волуш, шийлачу хIусамехь [illegible] наб озийна воллучу хенахь, хIусамдас [illegible] тоьхна, хьалагIаттийна Молла Эсарт.

– Юьртахь бехке стаг велла, со цига [illegible]

И-м бехказло бен ца хилла цунна, хьана [illegible]

Молла Эсарт а вахана тезета, меца чо а [illegible] гIиллакх лардеш. Дерриш а ду-кх вай дала [illegible]

ДоIанаш дина, салаваташ дешна, зукаран [illegible] докъан ламаз диначул тIаьхьа, барма кех [illegible] белха буьйлабелла. Веллачун йишас кхайкхина [illegible]

– Ва-а, нанас йинарг яла хьан! Ахь хIун [illegible] Ма шийлачу, Iаьржачу, юург-мерг йоцчу вуьгуш [illegible] Со елла елара хьан меттана!..

Молла Эсарта, шен хIусамден лере а таьIна [illegible]

– Шуьга вуьгуш-м вац иза? – аьлла.

Яй

Хьеший баьхкича юург ян боккха яй беха [illegible] вахана Молла Эсарт. Шен гIуллакх дIадаьлча, [illegible] хенахь, цу чу кхин жима яй а биллина дIакхо[illegible]

– ХIара хIун ду? – хьаьттина яй болчо.

– И цо йина кIорни ю-кх, – аьлла Молла Эсарта

[illegible] схьаэцна лулахочо.
[illegible] боккха яй беха вахана
[illegible] кхуьнга. Амма мел
[illegible] ца беана, тӀаьхьа вахана

[illegible] кхуьнга кадам бан воьлла:
[illegible] хьо волчу. Кхин зама ца
[illegible] Деррин ду-кх вай дала

[illegible] Эсарт? Лан муха ле яй?
[illegible] лулахо.
[illegible] хьо. Цо кӀорни йина
[illegible] Со велча а хӀуттур вацара-
[illegible] Молла Эсарта[21].

Молла Эсартан эмкал

[illegible] лерина лелош. Цкъа и
[illegible] волчу стагана тӀейигна
[illegible] и къиза яла а ялийтина
[illegible] сагӀа даккхар гӀоли ю шена
[illegible] Далла гергахь мелехь а
[illegible] аьлла.
[illegible] цӀен сагӀа даьккхина
[illegible] моссаза волу, ша
[illegible] Молла Эсарта. Цкъа дуьххьара
[illegible] хуьлуш, и хастош а
[illegible] кӀорда а дина, эххара:
[illegible] юьйцу ахь и эмкал!
[illegible] цуьнга.
[illegible] Ибраьхӏим пайхамара
[illegible] юх-юха ма буьйцу.
[illegible] стаг вовшах кхет-
[illegible] эмкал яй! И
[illegible] бахк баьккхина Молла

Молла Эсартан хIилла

Махкахь а шуьйра цIе яхана хилла [illegible]
хьекъал, хIилла а долуш стаг ву аьлла. [illegible]
цуьнца къамел дан а нах оьхуш хилла [illegible]
Молла Эсарт нийсархошца пхьоьханах [illegible]
цхьа стаг тIевеана вистхилла:

– Молла Эсарт, хьан хьекъал, хIилла а [illegible]
Со-м Iехор вацара ахь, – аьлла.

– Ас хи тIе а вигна, хи а ца молуьйтуш [illegible]
вара хьо, – аьлла Молла Эсарта.

Къевсина цу шимма. Иштта тIаьхьий [illegible]
хийисте вахана и шиъ. ДIакхаьчча, [illegible]
охьатаьIна Молла Эсартаца къовсавеллар [illegible]

– Мила ву соьга хи ца малийта? [illegible]
Молла Эсарт хьан хIилла? – канашкахь [illegible]
даьхьна цо.

– Собарделахь цкъа. Вайшинца цхьа а [illegible]
теш а валош, юхавогIур ву вайшиъ, – аьлла [illegible]

– И а мегар ду-кх хIета, – аьлла, канашка [illegible]
доьттина, Молла Эсартаца пхьоьхана [illegible]

Схьакхаьчча, Молла Эсарт хIара тергал а [illegible]
къамел дан воьлла нахаца. Кхуьнан къамел [illegible]

– ХIей, Молла Эсарт, хьо виц-м ца велла? [illegible]
юха ваха везаш ма ву вайшиъ. Со хи тIе а [illegible]
молуьйтуш, схьавалор ву ца аьлла ахь?

– Ас хи тIе а вигна, хи а ца молуьйтуш, [illegible]
хьо? – аьлла Молла Эсарта [22].

Ша тIехь волу га

Дечке вахана Молла Эсарт дитт буьххье [illegible]
тIехь волчу генах диг детташ хилла. ТIехволучу [illegible]

– Охьакхетар ву хьо, Молла Эсарт, хьо тIехь [illegible]
хададе,– аьлла.

Цо дуьйцург тергал ца деш, диг деттаIII [illegible]
Эсарт цхьана хенахь «къакъи-и-къ» аьлла [illegible]
тIера. Лаьттах а кхетта ша лазавар диц а делла, [illegible]
тIаьхьаваьлла иза:

– Хьуна со дитт тIера чукхетар вуй а хиира. [illegible]
лийр ву а ала, – бохуш.

[illegible] хьо аьллашехь, ша [illegible] Молла Эсарт [illegible]

[illegible] хиира. Со маца [illegible] – бохуш.

[illegible] дуьйцу ахь,– [illegible] Іаьхьара вала [illegible] маца лийр ву ала, ша [illegible]

[illegible]

[illegible] ког тасабелча лийр [illegible]

[illegible], виран юьхь [illegible] бехкачу лекха гу тІе [illegible] долуш, гух хьала [illegible] Цхьа шозза йоккхуш [illegible] виран ког тасабелла.

[illegible]

[illegible] йолчу виран [illegible]

[illegible] Молла Эсартан.

[illegible] дакъаза ма яларан.

[illegible], ша валарх тешна, вир, [illegible], корта бакъахьа а [illegible]

[illegible] Іуьллуш карийна хІара.

[illegible] а дина:

[illegible] Дала гечдойла.

[illegible], – аьлла, сихха [illegible] вохьуш хилла.

[illegible] хьаббина Іуьллуш [illegible] хир ду-кх хІорш, [illegible] бекъалучу кхаьчча, [illegible] дахар гІоли ю, бохуш.

[illegible], гІаплошна дика [illegible]

[illegible], дуьхьал новкъа дахар [illegible]

И къовсам дикка бахбала бо[illegible]
кIадвеллачу Молла Эсарта, хьала а т[illegible]
– Со дийна волуш кху новкъа лелар[illegible]

Цхьа а агIо нийса яц кху [illegible]

Цхьана дийнахь вир тIе а хиъна [illegible]
Молла Эсарт. Юххехь, паргIатчу бол[illegible]
кIант а хилла. ТIехбовлучу наха:
– Хьажахь, эхь а ца хетий, ша вир [illegible]
гIаш догIуш ду, – олуш хезна Молла Эсарт[illegible]
Уьш тIех ма бевллина, ша охьа а во[illegible]
хаийна Молла Эсарта. Дуьхьалкхеттачу нах[illegible]
– Хьажахь, ма тамашийна зама ю [illegible]
къанвелла да хIокху йовхах гIаш вогIуш ву, [illegible]
тIорз – вир тIехь. ХIинца дуьйна а ишт[illegible]
хилахь, мила хир ву кхунах!
Уьш тIех ма бевллина, кIант охьа а воссийн[illegible]
вогIуш хилла. Дуьхьалкхеттачу наха:
– Хьажахь, цу шина Iовдале! – аьлла. – [illegible]
текхаш ву, ткъа Дала хIорш гехь лело кхоьллин[illegible]
йогIу.
Уьш тIех ма бевллина, Молла Эсарт ша а [illegible]
шена хьалха дIатарвина. Дуьхьал кхеттачу нах[illegible]
– Хьовсийша, доккха хIума ду-кх оццу [illegible]
боцуш хилар! Вир елахь а, Дала чу са кхоьллин[illegible]
ду и, – олуш хезна Молла Эсартана. – Наьрт [illegible]
стаг ву-кх цу жимачу вир-кIорнина тIе а хи[illegible]
ХIинццалц тап-аьлла, наха бох-боххург [illegible]
волу Молла Эсарт, доккха са а даьккхина:
– КIант, охьавоссал кху тIера. Цхьа а агIо [illegible]
нехан. ДIахилал, – аьлла, вир шен ги а то[illegible]
волавелла.

Къематде

Молла Эсарта, гIурбана аьлла, эцна уьстагI [illegible]
наквосташна.
– Иза Iеха а вина, баа беза вай устагI. Изза [illegible]
к[illegible] цуьнан, – барт хилла церан.
– Молла Эсарт, нахана юкъа волуш, наха хI[illegible]
хууш ван а вуй хьо? – аьлла цара.

[illegible] Молла Эсарта.

[illegible] хьуна? Массо а шена-шена [illegible] ма ву тахана. Тхуна а [illegible] эцна уьстагӀ тахана

[illegible] бакъдолуш дуй [illegible] Эсарт, шен дан дезарш, кхочуш [illegible]

[illegible] схьадогӀуш ду. [illegible] кьематде хир ду аьлла. Иштта [illegible] билахь: тахана биъча [illegible] кьематде кхана хилча, ахь тахана [illegible] ду и.

[illegible] яц. Вай хӀокху [illegible] уьстагӀ божал чуьра арабаккхал [illegible] уьстагӀ тило а кечам бел. Ас [illegible] ТӀе оьшург а тӀейоуьйту [illegible] Молла Эсарт хӀусамнене кечам

[illegible] Молла Эсартан, тайпа-тайпана [illegible] хьалхадолуш шовда а долуш. [illegible] дегӀах кхарза шийла хи [illegible] помидор... кхин хӀун оьшу [illegible] тахана?

[illegible] баьккхина, цу чохь [illegible] ховшийна, цаьрга [illegible] хилла Молла Эсарт. [illegible] Молла Эсартана, [illegible] Цара дуьйцучух цецваьлла,

[illegible] кьематде ду аьлла. [illegible] и хӀилла. [illegible] пацара. [illegible]

[illegible] хезначуха, шек дӀа а [illegible] волавелла. [illegible] – аьлла хьешех цхьамма. [illegible] садолу хӀумнаш ю. ХӀорш [illegible] дӀаяла воллу со, – аьлла

Дагахь кхин хIума а доцуш, шаьш [illegible]
Эсартах, шайн къоналлех, тIах-аьлла [illegible]
даьлла, баккхийбеш Iаччохь хьеший а битина [illegible]
церан тIеюхург эцна базара вахана. [illegible]
дIайоьхкина, цунах эцна ши уьстагI [illegible]
накъосташна тIевеана.

Хан яллалц сакъоьруш Iийна, кхано [illegible]
накъосташа:

– И тхан тIеюхучух хIун хилира? – хаьттина [illegible]

– И-м ас базара а вахана дIайоьхкира, – [illegible]
Эсарта, шек а воцуш.

– Муха: дIайоьхкира? – цецбевлла накъостий [illegible]

– Иштта дIайоьхкира-кх, – юха а аьлла Молла [illegible]
Шу ма доьхна хьийзаш ду! Аша хIун до [illegible]

– ОйхI, тIейоха хIума а йоцуш, наха [illegible]
муха гIур ду?– аьлла накъосташа.

– ДIагIур ду-кх, – аьлла Молла Эсарта, – [illegible]
арахь а Iаржъелла. Нах а шайн-шайн [illegible]
цхьа а хир вац. Кхана къематде ду, тIеюха [illegible]
кхин оьшур яц. Шайна паргIат хила шу.

Ма тамашийна нах ду шу

Молла Эсарт хьовзийна хилла накъосташа [illegible]

– Хьайн зудчуьнга дика пилу дайта дела [illegible]

Шена а дан амал доцуш волчу Молла Эсарта [illegible]
тергал ца деш, хIара хьалха а ваьккхиина [illegible]

– Собардейша делахь. Кхуьнга кечам [illegible]
ас, – аьлла, чувахана Молла Эсарт кхин [illegible]
ларван кIадбелла, тIаьххье уьйтIа бахана [illegible]

– Молла Эсарт, – аьлла мохь тоьхна цара.

– ЦIахь вац иза, – аьлла дуьхьалваьллачу [illegible]

– Муха вац? ХIинцца тхуна а гуш уьйтIа [illegible]

– Деллахь, иза цIахь-м вац...

Вуй-ваций бохуш, хIорш дIа ца боьлхуш [illegible]
дог даьттIачу Молла Эсарта, корехула ара [illegible]
тоьхна:

– Шу ма тамашийна нах ду! Чувогlуш [illegible]
Кхузаш уьйтIа веана, тIехьахула кех ваьлла [illegible]
со-м.

[illegible] кхайле

[illegible] Молла Эсарт оцу тачу суьртана

[illegible] тIамарш тухий-тухий
[illegible] и буха воьдуш
[illegible]

[illegible]
[illegible] воллуш хилла

[illegible] Iома чу воьжнарг? –
[illegible]

[illegible]
[illegible] ХIа! Схьаэца! ХIа!
[illegible] Молла Эсарта.
[illegible] схьа ца лаьцна
[illegible] тасавелла. Наха
[illegible] чIенгах чIенга
[illegible] вону юьртакъеда.
[illegible] муха делира цо? ХIун
[illegible] кIуман дуй и? – хаьттина

[illegible] Схьало!» – бохуш
[illegible] Цо сихха сан куьг
[illegible] схьаэца Iемина ву. И
[illegible] Молла Эсарта [23].

[illegible] муха юллур ю?

[illegible] вирана тIе а

[illegible] Вирана тIехь воллушехь,
[illegible] хаьттина цуьнга.
[illegible] юллур ю? Цхьаьжимма эхь хета
[illegible] Молла Эсарта.

Муьлха де ду?

Йоккхачу базара кхечу юьрта ваханчу [illegible]
ТӀехволучу цхьамма:

– Вайна тахана муьлха де ду? – хаьттина [illegible]

– Ца хаьа, со кху юьртара а вац, – аьлла [illegible]

Далла бу хастам

Цхьана дийнахь базара ваханчохь Молла [illegible]
яйна. ЧӀоггӀа шен къа-бала а балхош, [illegible]
хастам а беш вогӀуш хилла иза.

– Молла Эсарт, хьан вир яйна, [illegible]
беш ву. Цунах муха кхета веза?

– Муха ца бо Далла хастам? Цу вир [illegible]
вайна хир ма вара, – аьлла Молла Эсарта.

Хьо ца тешахь, дагарде

Наха юкъахь Молла Эсарт юьхьӀаьржа [illegible]
цхьана дешначу стага хаьттина:

– Дуьненан юкъ мичхьа ю? – аьлла.

– Со лаьттачохь, – жоп делла Молла Эсарта.

– Тешораш? – хаьттина Ӏеламстага.

– Хьо ца тешахь, дустий хьажахь, – аьлла [illegible]

Шен цунах гӀуллакх ца хилча:

– Стиглахь седарчий мел ду? – хаьттина [illegible]

– Сан виран цӀогана тӀехь чоьш долччул, [illegible]
Молла Эсарта, хӀумма воха а ца вухуш.

– Тешораш?

– Хьо ца тешахь, стиглара седарчий а дагарде, [illegible]
цӀогана тӀера чоьш а. ТӀаккха хуур ду-кх [illegible]
Молла Эсарта [25].

ХьаьжкӀаш

Цкъа а, мел къахьегарх, Молла Эсарта йиййна [illegible]
кхуьуш ца хилла. ТӀаккха Деле дехна Молла Эсарта:

– Везан Дела! Хьайн къинхетам бехьа. ХӀара [illegible]
кхиййта чиццкъ бара-кх хьан. Яьлларг юкъахь [illegible]
вайшинна, – аьлла.

[illegible] Молла Эсартан

[illegible], ма дика Іехий [illegible] вара.
[illegible] – [illegible] Молла Эсарта.
[illegible] Молла Эсарт.
[illegible] хуун хьакхначу махо [illegible] йоьлла.
[illegible] дог1а деана.
[illegible] беш [illegible] кьарс.
[illegible] лестан [illegible]
[illegible] ХІокху чардакх [illegible] хьуна, – аьлла

[illegible]

[illegible] доцуш. Цхьа а [illegible] Молла Эсарта.
[illegible] схьайоккхур яра [illegible]
[illegible] йоккхур яра и, – [illegible]

[illegible] дац

[illegible] Молла Эсарт.
[illegible] ца ваьлла, хІара [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] дийцина, сайна а [illegible].
[illegible] мохь тоьхна вир

– Ма Іе, нах! Къона вир ю юхкуш! Вир ала а кхоам болуш, говран дегІахь, мел беза а мохь такхор болуш. Ядар маса долуш, боларна чехка йолуш. Юург, мерг къеста ца еш. Масийтта дийнахь некъ барх а кІад ца луш...

Дерг, доцург кхайкхош лаьттачу стагана, шен вирана а гонах хьийзаш хилла Молла Эсарт. Эххар а, иштта дика хьайба карара долуьйтийла а яц аьлла ойла а йина, боьхху мах цу стагана дІа а белла, шен вир эцна цІавахана Молла Эсарт.

Адам дІаса хІунда доьду?

Молла Эсарте хаьттина:

– Адам, маьждигера арадаьлча, тайп-тайпана агІор хІунда доьду? – аьлла.

– Иштта бен хуьлийла а ма дац. Массо адам а цхьана агІор дахча, дуьне тІекІел дер ма дара, – жоп делла Молла Эсарта.

Бехк

Молла Эсартан вир лачкъийна хилла. И хиъча:

– Молла Эсартан шен бехк бу, – аьлла цхьамма.

– Ков-керт даима хецна ю, – тІетоьхна шолгІачо. – Цкъа а буллуш гІуй бац.

– И вир а яцара цо башха дола деш, – аьлла кхечо.

– ЖІаьла а дац кертахь. ЖІаьла доцуш муха юьту керт?

– Шен бехк бу.

Цаьрга ладоьгІуш Іачу Молла Эсарта:

– Аш дийцарехь-м берриг бехк а сан бу. Жоьлган бехк бац а бацара? – аьлла.

Делан къинхетам

Цхьана хьалдолчу стагца къовсавелла, ШарІан кхеле кхайкхина хилла Молла Эсарт. Дов хатта дезаш волу къеда соьмах Іехалуш ву бохуш, хезна хилла Молла Эсартана. Хьоладен даьхнех Іехавелла, цо харцо яхь, ас вуьйр ву хьуна иза аьлла, кисана тІулг биллина вахана иза. Хьолада, шех

бІо булуш, къеда шен агІо лацаза Іийр вац, шегара дикане дагуьйсийла ю цуьнан аьлла хеташ, паргІат ваьлла Іийна. Къедина дуьхьалхІоьттича, хьоладас куро ойланца доккха самел дина. Молла Эсарта, шен рагІ тІекхаьчча, меллаша кисанах куьг Іоьттина: «Ахь со бакъ ца вахь, ас тІулг тоьхна вуьйр ву хьо», – бохучу ойланца.

Къедас ойла йина: «ХІара хьолада дукха тІех кураваьлла. Со атта хетта, хІумма лур ю аьлла а тІе стаг ца вайти цо. Цуьна мукъане а къечу стагехьа оза деза ас. Нахана гергахь нийсо еш верг а хир ву со. Цхьа хІума яла дагахь, кисанах куьг Іуьттуш а ма вара иза. Хала бохкуш белахь а, яхь йолуш хуьлу-кх къениш».

И дов хаттар Молла Эсарт тоьлуш дирзина.

ШолгІачу дийнахь шен гІоьнча ваийтина къедас Молла Эсарте кхайкха. ХІун боху хьажа вахана Молла Эсарт.

– Ахь селхана кисанах куьг Іуьттуш санна ма хийтира суна, – вистхилла къеда.

– ХІаь, ахь дов хаттар тІехь нийсо ца яхь, хьо вуьйр ма ву аьлла, кисана тІулг биллина веанера со. Хьоьга и ала кхерош вара со селхана, кисанах куьг Іуьттучу хенахь, – аьлла Молла Эсарта.

– Дала вайшиннех бина къинхетам бу. ДІавало, – аьлла [illegible]къедас.

ЮргІа

Цхьана буьйсана кетІахь яккхий гІовгІанаш а хезна, хІун ду хьажа дагахь, дегІахь хьарчийна юргІа а долуш, кех ваьлла Молла Эсарт.

КІарула Іаьржа буьйса хилла арахь, гуш хІума а доцуш. Цу юккъехула, муьлш бу а ца хуу нах хилла дІасауьдуш, [illegible]хьарий детгаш, дІаса идочу хІуманийн татанаш а деш. Цара лелочух ца кхеташ лаьтташ волчу Молла Эсартан дегІах хьарчийна долу юргІа схьадаьккхина цхьамма. Цу минотехь нах а дІаса бахана, гІовгІанаш а дІатийна.

Чувеанчу Молла Эсарте хаьттина зудчо:

– ХІун дара цу арахь дерг? – аьлла.

– Хаац хІун дара а. Вайн юргІа къуьйсуш хилла куц ду [illegible]. И соьгара дІа ма даьккхина, нах а дІасабахара, гІовгІанаш а дІатийра, – аьлла Молла Эсарта.

ДIакхалхар

Цхьана буьйсана чохь къу хаавелла Молла Эсартана. Кхунна чохь садоцуш санна, эвхьаза чухула шена еза-езарг хоьржуш лелаш хилла иза.

Тап аьлла дIатийна, ладоьгIуш а Iийна, ша оьцург а эцна важа дIаволавелча, меллаша шен мотт-гIайба дIа а хьарчийна, цунна тIаьххье дIаволавелла иза.

ТIаьхьа вогIу Молла Эсарт а ца хаалуш, шайн кетIа кхаьчна къу. Меллаша неI йиллина иза чуволучу хенахь, шен мотт-гIайба эцна тIаьххье чоьхьаваьлла Молла Эсарт.

– Ахь хIун до? – цецваьлла къу.

– Кхуза схьакхелхаш дац вай? – аьлла Молла Эсарта.

Вирана ца лаьа

Цхьана дийнахь Молла Эсарте вир ехна лулахочо:

– Докъар цIадан гIертара со, – аьлла.

Хьаьвди чу а вахана юхавеанчу Молла Эсарта:

– Виро ша ма йигийта боху-кх соьга, – аьлла.

– ХIунда? – цецваьлла лулахо.

– Ахь шена яа хIума а лур яц, виран дена а кхайкхор ду, боху цо, – аьлла Молла Эсарта.

Говр дIатосийла

Цхьана дийнахь кетIахь лаьттачу Молла Эсартана говрахь вогIуш юьртара воцу стаг гина. ТIехьаьжна генара вогIучух, чIогIа хIоьттинчух а тера хилла иза. Беречо салам делла. Чохь цкъа хьакхо а межарг боцуш волчу Молла Эсарта, шен гIиллакх лардеш, салам схьа а эцна:

– Чувола, хьаша, хIума а кхаьллина, са а даьIна гIур ву хьо, – аьлла.

Дукха ца бохуьйтуш, хьаша говрара воьссина.

УьйтIа ваьлча дIаса а хьаьжна:

– ХIара говр мича таса ас? – хьаьттина хьешо.

– ГIуллакх доцург дуьйцучу сан маттах тасахь, – аьлла юьхьIаьржа хIоьттинчу Молла Эсарта.

Цхьа маьхьси

Молла Эсартан цхьана маьхьсина Iуьрг даьлла хилла.
Пхьар волчу а вахана:
– Кийча маьхьсеш юй хьан? Елахь, аьтто когана цхьаъ [illegible] суна, – аьлла цо.
– Маьхьсеш-м ю, цхьаъ юххкийла дац. Йиснарг цхьаммо [illegible] ма яц, – аьлла пхьеро.
– Цхьацуш верг а вер ву хьуна. Схьайохка ахь, хьайн мах [illegible]. Куьг беркате долуш ву хьуна со. Гур ду хьуна, [illegible] маьхьси а дукха ца лаьтташ, – аьлла Молла Эсарта.
Молла Эсарта дуьйцучух башха ца тешшашехь, делахь а [illegible] волчу томана, цхьа маьхьси йоьхкина пхьеро. Цхьа-[illegible] бутт балале юха а пхьар волчу веана Молла Эсарт.
– Шолгlа маьхьси а йохкалур ю ца элира ахь? ХIинца а [illegible] стаг ваьлла-м вац, – аьлла пхьеро, дукхаха дерг [illegible] ваккхархьама.
– И эца веана ву-кх со.
– Шиъ а цхьаьний хIунда ца ийцира ахь?
– Цхьаьний а эцча, бакъдерг аьлча, ший а цIена-м хир [illegible]. Амма ший а цхьаьний тишлур ю-кх уьш. ТIаккха а ши [illegible] цхьаьний эца таро а хьенан ю моьтту хьуна?

Аьтту агIо

[illegible] юккъехь зудчо меттахъхьавина Молла Эсарт:
– Хезий хьуна? Хьайна аьтту агIор болу и къуьда [illegible].
– Карула Iаьржачохь суна хIун хаьа, аьтту агIо муьлха [illegible] Молла Эсарта.

Эвлаяъ

Базарара вир эцна цIавогIуш хилла Молла Эсарт.
– ХIара виран юьхь лаьцна вогIуш гиначу къуйшна [illegible] иза хьовзо а, цуьнан вир лачкъо а.
[illegible] цхьа а воцу хан ларйина, меллаша тIевахана, [illegible] схьа а яьстина вир дIайигна. ШолгIаниг, шен [illegible] дуьрста а хьарчийна, Молла Эсартана тIаьхьа [illegible].

Бутт

Буса, хи эца дагахь, кертарчу гIу тIе вахана Молла Эсарт. (Зуда буьйса а яккха цIаяхана хилла.) Ведар а эцна гIу чу таьIча, кIорггехь чохь бутт гина Молла Эсартана.

– ОйхI, хьо доккха хIума! Хьо инзаре хIума! – цецваьлла иза. – Хьажахь, кху чу боьжна бутт. Ма доккха хIума ду хьо! ХIинца хIун дийр дара те? – гIайгIа ян воьлла иза.

Юха шайн беха маIар дага а беана:

– Дера бу хьо ас хIинцца хьалабоккхур, – аьлла Молла Эсарта. – Цхьажимма сатохалахь.

Вахана божал чуьра маIар схьа а эцна, гIу чохь и баттах дIатаса гIерташ, хьацар хIорд хилла воллуш, эххар цхьана тIулгах тасабелла и. ТIаккха гIори-гIоддаха хьалаозийна цо. ЦIеххьана маIар хеца а белла, Молла Эсарт аркъал дIахаьрцина. Хьалахьаьжначу цуьнан баттах бIаьрг кхетта.

– АлхьамдуллиллахI, хьала-м баьккхи хьуна ас хьо, – аьлла, шен балхана реза хиллачу Молла Эсарта [28] .

Молла кхайкхар

Молла Эсартан аз хаза ца хилла. Цо мимар тIера молла кхайкхича, ма дарра цуьнга и ала тар ца лучара:

– Ма хаза аз ду Молла Эсартан.

– Дика дека цуьнан аз.

– Мел генахь а хеза.

– Хаза мукъам бу, – олуш хилла.

Шен аз девзаш волчу Молла Эсартана дагадеана:

«Баккъал а генара хезча, товш хила там бара сан аз. Цхьаъ ца хилча, наха а дуьйцур дацара».

Цкъа рогIера ламазан молла а кхайкхина, сихонца мимар буьххьера охьа а воьссина, дIаведда Молла Эсарт. Маьждиге богIучу наха цец а бевлла хьаттина:

– Ахь хIун до, Молла Эсарт? Молла а кхайкхина, ведда ма воьду хьо?

– Ас молла чIогIа хаза кхойкху бохуш хезнера суна. Генахь мел хили а мукъаме декачух тера ду сан аз. ЛадогIа воьдура со, – аьлла, дIахьаьдда Молла Эсарт.

Коч эцар

Базара хеча эца вахана хилла Молла Эсарт. Мах эцтина, шен барамехь хеча схьаэцна Молла Эсарта. Йохкархо хьежна:

– Оццу мехах, суна мегаш коч ян а юй? – хаьттина цо.

– Ю, – аьлла йохкархочо.

– Кхунна дуьхьал коч лохьа суна.

Йохкархочо цунна езза коч елла Молла Эсартана. И пхьаьрса кIел йоьллина, дIаволавелла важа.

– Кучах ахча схьа ма ца делла ахь? – аьлла йохкархочо.

– Ас цунна дуьхьал оццу мехах хеча ма елла хьуна, – аьлла Молла Эсарта.

– Ахь хечех а ма ца деллера ахча, – аьлла йохкархочо.

– Ас хеча эцна а ма яц, ахча стенна луш ду? – аьлла Молла Эсарта.

Бага гIеттаяр

Цигахь Молла Эсарт сакъера воьдучу тобана юкъахь Iаламат дукха луьйш цхьа стаг нисвелла. Цхьаьнгге а дош ца кхочуьйтуш, дерриг хабар а шега дерзийна, дакх-даккхий гамеш деш хилла цо.

Хьуна юкъахваккха бегIийла ца хеташ, массо а ладоьгIуш Iаьхьаш хилла. Молла Эсарт а сагатлуш, сих-сиха бага гIетто воьлла.

Цхьамма, къамел кхечу ген тIе дерзо:

– Молла Эсарт, тховса бага ца гIаттий-кха ахь, – аьлла, [illegible] ца хили-кх хьо, бохучу маьIнехь.

– Мелхо а бага гIетточуьра сецца а ма вац со-м тховса, – аьлла Молла Эсарта.

Рузба

– Молла Эсарт, нах рузбана кхайкхахьара ахь, дегI дика оццуш, охьаэгаш ву-кх со, – дехар дина моллас.

– Дера кхойкхур бу. ХIунда ца кхойкхуш бара уьш? Молла кхайкхар чIогIа мелехь дуьйцуш ду жайнаша,– аьлла Молла Эсарта.

Молла дIавахана дукха хан ялале, маьждиге а веана, мимар буьххьера молла кхайкха хIоьттина Молла Эсарт.

– Ахь хIун до, ва Молла Эсарт? Тахана-м еара бен даций? ПIераска кхана ма ду, – аьлла, тIевеанчу моллас.

– Хилча хIун ду? – ца воьхна Молла Эсарт. – Ас еарадийнахь кхайкхича, пIераскадийнахь бахка а мегий уьш-м, – аьлла цо.

Сихвалар

Нах рузбанера цIабирззинчу хенахь, цхьа стаг хилла говр лаьллина вогIуш. КетIахь лаьттачу Молла Эсарте:

– Рузбане кхуьур вуй те со? – хаьттина цу стага.

– Кхуьур ву хьуна, – аьлла Молла Эсарта. – Говрахь а хилча, хьалха кхин цхьа кIира а хилча [30].

Декхар

Декхар схьадеха веанчу стагана доккха тептар эцна дуьхьалваьлла Молла Эсарт.

– Хьан фамили хIун яра? – хаьттина цо.

Вукхо аьлла.

Тептар тIехь иза кара а вина:

– Кху тIехь хьо везткъе вуьрхIитталгIа ву-кх сан дIаязвина, – аьлла Молла Эсарта. – Хьол хьалхарчарна а айса хIун дийр ду ца хууш Iаш ву со-м.

– И хIун къамел ду ахь дийриг?! Со мила ву моьтту хьуна, ахь бер санна Iехо?! Мосазза ван веза хьан неIар гIе?! Хьуна моьттург соьца чекхдер дац хьуна! Ас хьуо да мел волчух воккхур ву хьо! Ас бажа бажо вохуьйтур ву хьо! – аьлла, лен воьлла декхар дIадеха веанарг.

Тептар вукху агIор а дерзийна:

– ХIорш гой хьуна? – аьлла Молла Эсарта. – ТIе сизаш а хьаькхна...

– Го...

– ХIинца ахь дуьйццу хьаштдоцу хабар дийцина, дIабайина бу хьуна ас уьш, – аьлла Молла Эсарта.

Цхьа сом

Цхьа стаг хилла декхар схьадеха веана.

– Молла Эсарт, схьалохьа и сан пхи сом, – аьлла цо.

– Ахь хIун пхи сом дуьйцу? Соьгахь-м дац цхьа а диъ сом. Зуда, хьоьгахь дуй цхьа кхо сом? Схьадаккхал цхьа-ши сом, дIалол цунна... цхьа сом, – аьлла Молла Эсарта.

Чоа

Цхьана буьйсана жIаьла леташ а хезна, уьйтIа ваьллачу Молла Эсартана мила ву а ца хуу стаг гина, куьйгаш дIаса лаьхкийтина лаьтташ. Сихха чувахана топ эцна араваьллачу Молла Эсарта дика хьажийна топ тоьхна цунна.

ДIа тIе а вахана хьаьжча, Молла Эсартан чоа хилла и лаьтташ. Топ кхеттачу меттехь доккха Iуьрг даьлла.

– ХIун хилла? Мила ву цигахь? – хаьттина зудчо.

– ЭхI, зуда, цхьа хIума доццуш майра а воцуш юьсура хьо. Цхьа сагIа хьалхадаьлла виси хьуна со. И чоа суна тIехь йиллехь велла хир ма вара со, – аьлла Молла Эсарта.

Юучун чам

Цхьана дийнахь, арара догIа саццалц аьлла, хIума юийла ву вахана Молла Эсарт. Охьа а хиъна чай мала кисанахь ахча а ца хилла, неIарехь сецна иза. Чохь еш мерза яа хIуманаш, чухула яьржина церан бес-бесара хьожанаш а хилла. Цхьа хан яьлча, догIа а сецна, аравала дагахь хьовелла Молла Эсарт, амма хIусамдас сацийна иза.

– Ахча а ца луш дIавоьдуш ма ву хьо?

– Стенах луш ду ас ахча? – цецваьлла Молла Эсарт. – Ас хIумма а йиъна ма яц...

– Муха яц? Кху чохь ечу юучун чемаш бехирий ахь?

– Чам ца баьккхинехь а, хьожа-м кхийтира суна.

– Ахча дала деза тIаккха. Иштта нехьа Iожалла бен хIумма а яц вайн заманахь, – аьлла хIусамдас.

Оцу тайпа къамел дуьххьара хезаш волчу Молла Эсарта:

– Соьгахь карахь дац, цIа а вахана дохьуш волий со? – аьлла, наха юкъахь юьхьIаьржа хIотта ца лууш.

– Вола, мегар ду, – пурба делла хIусамдас.

ЦIавахана Молла Эсарт ахча а дохьуш юхавеана.

Мохь тоьхна хIусамда тIекхайкхина цо. Важа тIевеана.

– ОхьатаIа цкъа, – аьлла цуьнга Молла Эсарта. Важа, шена иштганехьа ахча хуьлу моьттуш, охьатаьIна.

Молла Эсарта лерехь ахча декийна цуьнан.

– Хезирий хьуна? – хаьттина цо.

– Хезира, – аьлла вукхо.

– Сан мерах хьан юучун чам кхийтира, хьан лергашна сан ахчанна декар хезна. Вайшиъ вовшийн декхарера вели,– аьлла Молла Эсарта [31].

Хеча

Молла Эсартан кетIа хIитта кIорда а дина, кхин цо шена тIера декхар схьалург ца хилла, дош дашера долуш, дог даьттIачу стага:

– Ахь сан декхар схьа ца лахь, ас тIера хеча йоккхур ю хьуна,– аьлла.

Молла Эсарта, шек дIа а ца волуш:

– Яккхахь, хьан шиъ хир ю, со цхьа а йоцуш вуьсур вукх, – аьлла.

ГIуллакхаш толуш ду

Декхар схьадеха веана къонах, юха а шена схьаяла кхаьргахь хIумма а йоций хиъча, боьха бага леян воьлла. КетIахь баьIIаш доьгIуш йолчу Молла Эсартан зудчо, майрачо ма хьеххара:

– Хьо ма холчу хIоьттина. Цхьажимма собар дехьа. Гой хьуна, дийшина Iаш ма дац тхо а. Iуьйрана, суьйрана кетIахула гIехдолу жа кху кIохцалех хьекхалуш, кху тIехь дикка тIаргIа буьсур бу. Ас цунах тIергIа пасаташ тоьгуш, уьш дIаюхкур ю. Яьккхинчу санах ас котамаш оьцур ю. Цара кIорнеш дича, дуккха а котамаш хир ю. ТIаккха котамаш дIа а йоьхкина, цхьа-ши жий оьцур бу. Цара Iахарий дийр ду. Цунах дийнна жа хир ду. ТIаккха цхьа-ши уьстагI дIа а боьхкина, хьан декхар а дIалур ду. Нехан декхарш летийна, дийшина Iаш дац, къахьоьгуш ма дохку тхо.

Декхар дIадеха веанарг, Молла Эсартан зудчо дуьйцучу хабаре ла а доьгIна, гIаддайна, велавелла. ХIара велавелча, лечкъина Iаш волчу Молла Эсарта, корехула ара а хьаьжна:

– Гой хьуна, гIуллакхаш толуш ду хьуна, – аьлла.

Я вир, я паччахь

«ХIара мацалла ловчул, хIуъа а гIоли ю», – аьлла, Молла Эсарт паччахьна тIевахана.

– Лаа варий хьо? – хаьттина паччахьа Молла Эсарте.

– Дала хан яхйойла хьан, – аьлла Молла Эсарта. – ХIора цIогIана шен-шен говзалла елла Дала. Вирана адамийн мотт Iамор бара-кх ас.

– Ма инзаре хIума ду и! – цецваьлла паччахь. – Ткъа хIун оьшу хьуна, айхьа бохург кхочушдан?

– Суна дика кхаьбна вир, цунна ткъа шарахь хIумма а ца оьшийта, цхьа эзар дашо сом а дезара-кх.

– Ахь хьайн дош кхочуш ца дахь, майданахь хьайн корта боккхур буй хаьий хьуна? – хаьттина паччахьа.

– Хаьа. Реза ву со, – аьлла Молла Эсарта.

«ХIинца мацалла лечул, ткъа шарахь ма-тов дуьне дийна, паччахьан карах валар гIоли ю», – аьлла, ойла йина цо.

Паччахьан омрица цо йоьх-йоьххург елла Молла Эсартана. Шортта ахча дохьуш, дика кхаьбначу вирана тIе а хиьна, цIавеъна Молла Эсарт.

– Ахь хIун до? Хьо хьера-м ца ваьлла? – аьлла, дуьхьалтьяьлла, дерриг а нахера хиъна Молла Эсартан зуда. – Ткъа шо даьлча, ахь вирана адамийн мотт ца Iамабахь, паччахьа корта боккхур ма бу хьан.

– ДIаялахь, зуда, цул юург кечъехьа, – аьлла Молла Эсарта. – Ткъа шо далале хIун хир хьанна хаьа? Я со лер, я вир, я паччахь.

СовгIат доцуш

Молла Эсарт гIала дIакхелхинчул тIаьхьа, сиха-сиха кертара хьеший богIуш хилла и волчу. ГIала базара бохкуча садаIа, хьебелча буьйса яккха а. Цхьаверг карахь хIума йолуш вогIуш хилла, йоцуш богIурш а хилла дуккха а. Цхьана дийнахь виран юьхь лаьцна керта ваьлла кхуьнан йиъна-маьхчалахь ларалуш волу цхьа стаг. УьйтIа а ваьлла, вирана етта воьлла иза.

– Ахь хIун до? Стенна етта ахь цунна? – хаьттина цхьамма дуьхьалваьллачу Молла Эсарта.

– Оццул со совгӀатана хӀума ян гӀортарх, тӀе ца юьллуьйтуш юхахьаяьллера-кх хӀара, доккъана тӀехь яарг!

– Ӏадйита, ма етта, – аьлла Молла Эсарта. – Ша схьа ма ярра дӀа а гӀур ю хьуна и.

Хазахетар

ГӀалин урамашкахь вир яйна, лехарх и кара а ца йина, хӀинца наха кхайкхор ву хьуна ша бохуш, гӀаш цӀа вогӀучу Молла Эсартана дуьхьалкхетта юьртахо.

– ХӀумма а дарий вайн цӀахь дуьйцуш? – хаьттина Молла Эсарта юьртахочуьнга.

– Дацара, – аьлла вукхо.

– Далла бу хастам, – хазахетта Молла Эсартана. – Сан вир яйна бохург бакъ хир дац хьуна. И бакъделахьара, массара а дуьйцуш хир дара.

Вуьззина къонах

ГӀалахь шен юьртахо гина Молла Эсартана. Кхул мелла а хьалха гӀала схьакхелхина хилла иза. Молла Эсарта деана гӀуллакх хиъча:

– Вало со волчу, чайна стака а молуш, вистхир вайшиъ, – аьлла цо. И бегӀийла хетта, цуьнца чувахана Молла Эсарт, жижиг-галнаш даа дагахь. Амма юьртахочун хӀусамехь, чайна стакал сов, хьалха кхин хӀумма а ца йиллина. Иштта луьйш-олуш Ӏаш, сагӀадоьхург веана неӀар тӀе.

– ДӀавало, ас и настарш кегйийр ю хьан, – аьлла хӀусамдас сагӀадоьхучуьнга. Важа, пекъар, дӀаваха ца кхеташ, лаьтташ хилла, цхьана хӀумане сатуьйсуш.

Молла Эсарта, ара а хьаьжна, мохь тоьхна аьлла:

– Хьуна дӀавахар гӀоли ю хьуна. Шен дош кхочушдеш къонах ву хьуна хӀара.

Кхин Ӏа йиш яц

Некъа вогӀучу Молла Эсартана цхьамма тӀехьахула дикка ластийна чӀоггӀа тӀара тоьхна. Иза Молла Эсарт вуй хиъча, бехк ца биллар дехна цо, шен накъост ву моьттуш туьйхира ша, аьлла.

Барт ца хуьлуш воллу и шиъ, шаьшшиннан дов а эцна, шарӀан кхеле веана. ТӀара тоьхначунна вевзаш хилла къеда.

– Молла Эсарт, цо ца хууш тоьхна хьуна тIара. ХIинца хьо цунна юха тоьхчахьана, дIанисло хьуна, – аьлла кьадхочо.

– И дIанислуш хилча-м, со хьо волчу вогIур вацара, цигахь дIадерзийна хир дара. Со нийсо езаш веана ву, – аьлла Молла Эсарта.

Кьедас, Молла Эсартана болчу томана, сацам бина: Молла Эсартана тоьхначу тIарана дуьхьал пхи туьма ахча догIу, аьлла. Ткъа шен накъосте къайлах хичаш йина, схьа да вгьча а хIумма а дац хьуна, аьлла.

ХIинца-хIинца важа схьавогIу хьуна бохуш Iаш волу Молла Эсарт, эххар а кхетта, ша Iехийна хиларх. ТIаккха кьадхочуьнга хьаьттина цо:

– ТIара кхетаран мах пхи туьма бу-кх?

– Бу. Ца хилча, ас эр дацара.

– ХIета, сан кхидIа хьоьжуш Iа йиш яц. И схьавеъча, суьнгара хьайна схьаоьцур ахь и пхи туьма, – аьлла, дикка ластийна къедина тIара а тоьхна, дIавахана Молла Эсарт[32].

ШарIан кхелехь

Цхьана стагаца дов даьлла хилла Молла Эсартан. Вукхо шарIан кхеле велла Молла Эсарт.

– Эхь ца хета хьуна, хьо хIинца жима а вац, – аьлла кьадхочо. – ХIокху кIиранах шозлагIа тIевалий-кха хьо.

– ХIунда хеташ ду суна эхь? – аьлла Молла Эсарта.

– ОйхI, кхуза бехке воцург ца валавой ца хаьа хьуна? – аьлла кьедас.

– ХIун ду ахь дуьйцург! – аьлла Молла Эсарта. – Сайн шозаткъа шарахь со кхуза шозза бен ца валийна, ткъа хьо Iуьйрана дуьйна сарралц дела денна кху чохь ву. Мила ву цаьшиннах бехке?

Даьхни

Молла Эсартан лулахь вехаш хьал долу стаг хилла. Цкъа Молла Эсарта ламаз тIехь деш долу доIа хезна цунна:

– Везан Дела, нийсса цхьа баьIа туьма лохьа. Хьуна доккха хIума а дацара и. Хьо вара-кх доьхург кхоччуш луш верг. Туьгталгехула дезткъе ткъаесна туьма чудоьжча а

схьаоьцур дацара ас. Кхоччуш доцург шайтIанера ду... Дагар а дина, и тоьаш ца хилча, корехула аракхуссур дара ас...

«Баккъалла а шена туьнталгехула дезткъе ткъаесна туьма чудоьжча хIун дийр дара те Молла Эсарта?» – хьажа хазделла хьолахочунна.

Цкъа хIара ламаз тIехь волуш, шен доIа дина воллушехь, туьнталгехула чохь дезткъе ткъаесна туьма а долуш бохча чукхоьссина цо.

«ДIакхаьчна те сан доIа?» – аьлла, Молла Эсарт хьала а гIеттина, пеша тIе вахана. Кхе куьг Iоьттича, ахчанах дуьззина бохча деана цуьнан кара. Бисмилла даьккхина дагардан охьахиъна Молла Эсарт. БаьIа туьма хила цхьа туьма оьшуш хилла.

«ШайтIанера ду те хIара?»– дагатесна Молла Эсартана. Юха ойла а йина:

– ХIара деллачу Дала тIеоьшу туьма а лур ду-кх, – аьлла, бохча кисана диллина цо.

Корехула чухьоьжуш Iаш волу хьолада, чаккхе шена моьттучу агIор ца йирзича, ахчанах волуш ма воллу ша-м аьлла, Молла Эсарт волчу чуваьлла.

– Схьалохьа сан ахча, – аьлла цо.

– ХIун ахча дуьйцу ахь? – аьлла Молла Эсарта.

– Ламаз тIехь волуш ахь Деле деш долу доIа хезна, ахь хIун до хьажа, забар ян дагадеанера суна. Туьнталгехула ас чукхоьссина дара и бохча.

Молла Эсарта аьттехьа а ца дитина цо дуьйцург.

– Сан доIа Деле дIа а кхаьчна, Джабраил малико суна тесна ахча хьайн дола дерзо гIерта хир ву хьо, – аьлла цо.

ДIаолуш, схьаолуш а дов даьлла цушиннан. Хьоладас шарIан кхеле кхайкхина Молла Эсарт.

– Со вогIур вара хьоьца, – аьлла Молла Эсарта. – Амма со къиен стаг ву. Кечвелла тIейоха хIума а яц, гIодаюккъе ехка шаьлта а яц, тIехаа говр а яц. Вайшимма деана гIуллакх дIа ма дийццина, къедас хьан агIо лоцур ю, хьо вехаш ву, кечвелла а ву, говрахь а ву, аьлла.

Хьоладас шен тIеюхучух тоьлларг тIеюхург, гIодаюккъе ехка дешица кхелина шаьлта, тIехаа дика дин а белла Молла Эсартана. Цуьнан ца ван бахьана ца хилийта.

Вахана къедина хьалха дIахIоьттина хIара шиъ.

Хьоладас дIадийцина шайн гIуллакх.

Молла Эсарта цо дуьйцург бакъдац аьлла. Шен кара ахча [illegible]онний а хиъна, и доладаккха гIерташ ву иза.

– Цхьа тамашийна хьу йолуш ву хIара. Массо хIума а шен ю моьтту цунна, – аьлла цо.

– ТIаккха, сайн ерг сан ю ца аьлча волий со?

– Хьажахь цо дуьйцург? ВаллахI, хIара санна волчу стагана эхь ма дац, со тIехь волу говр а шен ю аьлча, – аьлла Молла-Ненсарта.

– ТIаккха, ю и-м сан, – аьлла хьоладас.

– Хьайн Делан дуьхьа хьажа цо дуьйцург! – аьлла Молла Эсарта. – ХIара сан гIодаюккъера шаьлта а хьайн ю ца олуш цкъа а Iа хьо-м.

– Ю и-м сан, – чукхоссавелла хьолада.

– Хьовсийша цуьнга. Цомгаш ву-кх и стаг. Суна тIехь волу духар а ду ала там бара ахь хьайн?

– Ду дера. Сайн хилча ас муха ца олу?! – баккъал а чуьраваьлла хьолада.

«ХIара стаг могуш вац», – аьлла, къедас эккхийна иза.

Товалар

Молла Эсарт цомгаш хилла аьлла, хьовса нах оьхуш хилла. Кхуьнга шина-кхаа дашехь бист а хуьлий, хьал-де хиинчул тIаьхьа, юьртара, махкара а керланаш дуьйцуш Iаш, цкъа хьебелла баьхкинарш. ТIе веъ-веанарг а цаьрца охьахуу хилла. Цомгашниг виц а велла, шайн вовшех самукъа даьлла бохкуш хIорш а болуш, шен цамгарал чIогIа кхарах кула яьлла, Молла Эсарта цIеххьана хьала а иккхина:

– Дела реза хийла массарна а. Дела реза хийла массарна а. ХIинца дика ву со. ХIаъ, хIинца товелла. Хьада, дуьло, [illegible] хила шайна, – аьлла. – ГIоли йин аша суна... Со кха цомгаш хилчахьана догIур шу. ТIаккха чекхдоккхур аша дийнахь диснарг.

Хьехам

Цхьана рузбана дийнахь, делкъа ламазаш динчул тIаьхьа, Молла Эсарте шайна хьехамаш бар дехна наха. Хьехам боху хIума жимчохь дуьйна дезаш воцу Молла Эсарт, ца [illegible]ичу денна хьала а гIеттина, вистхилла нахе:

– Ва-а, нах, цхьа хIума хаьий шуна?
– Ца хаьа. Дера ца хаьа, – бистхилла нах.
– Шуна хууш ца хилча, сан хIун гIуллакх ду шуна и дийца? – аьлла, охьахиъна Молла Эсарт шен метта.

Юха рузбана дийнахь, хIуъа дина а хьехам байта беза цуьнга, барт бина наха. Цо, цхьа хIума хаьий аьлча, хаьа эр ду вай... Иштта ламазаш дина бевллачул тIаьхьа, хьехам бар дехна Молла Эсарте. Тохара санна хьала а гIеттина, вистхилла Молла Эсарт:

– Ва-а, нах, цхьа хIума хаьий шуна?
– Хаьа. Хаьа, – дуьхьал вистхилла цхьа-шиъ.
– Шуна хууш хилча, ас стенна дуьйцу и? – аьлла, юха а охьахиъна Молла Эсарт.

КхолгIа кIира лардеш хилла нах. ХIуъа дина а Молла Эсарт вистхилийта лууш. ХIинца хьалагIаьгтича, цуьнан хаттарна дуьхьал, цхьаболчара хаьа эр ду вай, вукхара ца хаьа эр ду, барт хилла церан. Юха а рузбана дийнахь, ламазаш дина бевллачул тIаьхьа, баккхийчара дехна:

– Молла Эсарт, ахь хьехам баре сатуьйсуш Iаш ду-кх хIара адам. Дуккха кегийраш бара хьох пайдаэца лууш, – аьлла.

Молла Эсарта хьала а гIеттина:
– Во-о, нах, – аьлла, – цхьа хIума хаьий шуна?
Цхьаболчара:
– Хаьа, – аьлла.
Вукхара:
– Ца хаьа, – аьлла.
– ХIета шайна хуучара ца хуучарна дийцийша, – аьлла, охьахиъна Молла Эсарт.

Бусалба, керста а

Молле-Эсарте хаьттина:
– Нохчи хилча бусалба а ву, ялсамане а гIур ву, оьрси хилча керста а ву, жоьжахате а гIур ву моьтту вайнахана. Цунах лаьцна хIун эр дара ахь?
Цо жоп делла:
– Дийнахь пхоьазза ламаз дийриг, мархийн бутт а кхобург, Дала шена тIедехкина кхидолу парзаш а кхочуш дийриг – бусалба ву. Воцург нохчи а ву-кх.

Лерг кхаллар

Ши довхо веана Молла Эсартана тIе.
Цхьамма аьлла:
– ХIокхо лерг кхаьллина сан.
Вукхо аьлла:
– Бакъдац и. Цо ша кхаьллина шен лерг.
Шингге а ладоьгIна, ойлане ваьлла Молла Эсарт. Цхьацца хеттарш диначул тIаьхьа:
– Делкъал тIаьхьа вола. Ас къастам бийр бу шуьшинна,– аьлла цо.
Делкъа ламаз диначул тIаьхьа, Молла Эсарт шен лерг кхалла гIоьртина. Мел гонаш тийсарх гIуллакх ца хуьлуш, тхир охьа а кхетта корта лазийна цуьнан.
Корта а бихкина Молла Эсарт Iаш, ши довхо а схьакхаьчна. Цхьамма аьлла:
– ХIокхо лерг кхаьллина сан.
Вукхо аьлла:
– Бакъдац и. Цо ша кхаьллина шен лерг.
КхидIа са тоха а ца делла, Молла Эсарт ирхъиккхина:
– Эхь ца хетий хьуна харцдерг дийца! И цо ша кхаьллинехьара суна хуур дара, охьа а кхетта, корта лазийна хир бара цуьнан!

Гергара нах

Цкъа вогIуш хилла Молла Эсарт, цуьнца кхин цхьа накъост а. Вовшашца дов деш воллучу шина стагана тIекхаьчна и шиъ. Уьш къасто дагахь тIеволавелла Молла Эсарт, цуьнан накъост а. Юххе кхочуш цаьршимма вовшашка лейо бага хезна царна:
– Вир!
– Виран кIорни!
– Хьакха!
– Хьакхин херси!
Хьерчаш волу шиъ къасто дагахь тIеволавеллачу Молла Эсарта, и къамел хезча:
– ДIавала, – аьлла шен накъосте, – дIавоьду вайшиъ. Хорш гергара нах хилла.

Пхи туьма

Цхьана стага Молла Эсартана пхи туьма а делла:

– Молла Эсарт, айхьа дийнахь пхи ламаз моссаза до, со хьахавехьа, – аьлла, дехна.

– ХIан, хIара цхьа туьма дIаэца. Iуьйрана гIатталуш вац со, – аьлла Молла Эсарта.

Жайна

Цхьа стаг веана хилла Молла Эсартана тIе.

– ЖIаьле ца лацийта, доIанаш, къулханаш а тIеяздай, жайна даккхахь суна, – дехна цо.

– ЖIаьла Iаьрбийн маттах кхетар ду ала хаац суна. Цул а хьайца гIаж лелаехьа, – хьехар дина Молла Эсарта.

Са яккхар

Юхалург шовзткъе итт туьма деха Молла Эсартан шича веана и волчу. Шега делла ахча цкъа а юха ца дерзадо аьлла, наха юкъахь цIе яхана хилла цуьнан. Ша и цуьнга лахь, и шена юха хир доций а хууш, ца лахь шен шичана гергахь гуттаренна а ша вониг хир вуй а хууш волчу Молла Эсарта:

– ХIун до ахь цунах? – хаьттина.

– Цхьажимма барзакъ эцна, и юха дохка дагадеана вара со. Цунах цхьана-шина кIиранах итт туьма са яккха меттиг карийнера суна, – аьлла Молла Эсартан шичас.

– Шовзткъе итт туьмана тIе шина кIиранах итт туьма са йоккхур ю боху ахь?

– ХIаъ.

– Дика ду делахь, – аьлла Молла Эсарта, – хIара итт туьма ду хьуна. ХIара ахь цу шовзткъе итт туьман тIера, шина кIиранах яьккхина са ю хьуна. Шовзткъа туьма са суна а хили. Кхин цкъа а соьга ахча ма дехалахь.

Буса веана хьаша

Буьйсана юккъехь, вижинчуьра гIаттийна, кех ваьккхина Молла Эсарт:

– Докъар лачкъо вогIий хьо? – аьлла.

– ХIокху серлонга валахь цкъа. Хьо шайтIа ду-дац хьажий со. Когаш муха бу хьан? – аьлла Молла Эсарта.

Молла Эсартан газа

Молла Эсарт хилла базара сту бохка воьдуш.

Иза Iехо дагадеанчу жоьлгаша барт а бина, Молла Эсарт ногIучу некъа дуьхьал а буьйлуш:

– Газа хIун доьхуш ю хьан? – хоттуш хилла.

– Газа яц хIара, сту бу, – олуш хилла Молла Эсарта.

Жимма дехьа валале, вукхеран тобанах цхьамма:

– Газа хIун доьхуш ю хьан? – олуш хилла.

– Газа яц хIара, сту бу, – жоп луш хилла Молла Эсарта.

Кхаамма-веамма а шега:

– Газа хIун доьхуш ю хьан? – аьлча, Молла Эсарт баккъал а шекваьлла: «Хила а там бара хIара газа. Я ерриш а шайтIан шбарш ю те хIорш?»

И цхьа тоба юй хууш ца хилла цунна.

«Дала мукъалахь, хIинца дуьххьара мах хаьттинчунна дIаюхку хьуна ас хIара», – аьлла, ойла йина Молла Эсарта. Дукха гена валале:

– Юхкуш юй хьан и газа? – хаьттина цхьамма.

– Дера ю-кх, Дала мукъалахь-м, – аьлла, газан мехах сту дIа а боьхкина, цIавахана Молла Эсарт [33].

Молла Эсартан куй

– Зуда, ахь вайн божал чохь кхиийнарг цIена болх ца хилла, – аьлла Молла Эсарта.

– ХIун хилла? Боьхкин ахь сту? Мел дели хьуна? – хаьттина зудчо.

– Э-э, дIаялалахь, зуда, – аьлла Молла Эсарта. – Хьеха ма белахь и сту, аьлча а... газа...

– Ахь хIун газа юьйцу?

Дийцина Молла Эсарта шена сту бохка вахча цIеIиттаделларш. Дуьхьал кхетта-кхеттачо газа юхкий ахь бохуш ша хьийзавар, шена и сту бу моттар а, эххара ша, шайтIанах кхеравелла, и газан мехах дIабалар а.

Кхетта Молла Эсартан зуда, иза жоьлгаша барт бина Iехийна хиларх.

– И иштта дита ца деза ахь царна. Мухха деккха а дIадекха деза, – аьлла цо.

Шайтанан кIилланан доций хуур ду хьуна царна,– аьлла, цунна дагадаьлцна, араваьлла Молла Эсарт.

ГIалин йистехь тоьллачу хIума юийле вахана, ахча хьалха дIа а делла, хIусамдеца барт бина Молла Эсарта:

– Со накъосташца сакъера вогIур ву хьуна, оха аьлларг хьалха йохьур ю ахь. Кхано тхо дIадаха тохаделча, накъостех цхьамма соьга эр ду: «Молла Эсарт, ахча дIа ца ло ахь?» – аьлла. «Ас ахча дIаделла», – эр ду хьуна ас. Уьш теша а ца тешна, хатта тIебогIур бу хьуна. «ХIаъ, ахча соьга схьакхаьчна, дерригенах а схьаделла ду, са ма гатде»,– эр ду ахь. Кхетий хьо? Тоьаш дуй хIара? Дуй? Дика ду, тхо сарахь сакъера догIур ду хьуна...

Шегара газан мехах етт эцна накъостий а балош, гIалин йистера тоьллачу хIума юийле веана Молла Эсарт. Нехан чоьтах сакъера Iемина болу уьш, хазахета а резахилла Молла Эсарта шаьш тойне кхайкхича.

– ХIун караеана хьуна?

– Цхьа са-м яьккхина ахь.

– Иштта закат доккхуш хила веза бусалба стаг,– дуьйцуш хилла цара, Молла Эсартан карадеанчух, дагахьдолчух а ца кхеташ.

– Шайна еза-езарг ала аша. Къийладала оьшуш хьал дац шуна. Дала даггара шех тешарг тесна ца вуьту, – аьлла Молла Эсарта.

КIордадаллац дууш, молуш сакъоьруш Iийна, дIабоьлху хан тIекхаьчна кхеран. Молла Эсарта меллаша бисмилла даьккхина, коьртара куй кхузза дIаса хьовзийна:

– Оха кхаьллинчух, меллачух а ахча кху хIусаман дена дIаделла хилийта ахь, везан Дела, – аьлла. ТIаккха: – АлхьамдуллиллахIи раббил Iаламин, – аьлла, Далла хастам а бина, хьалагIеттина Молла Эсарт.

– Собар де, собар де, – тохабелла Молла Эсартаца берш. – Хьо коьртара куй хьовзийча декхарх волу моьттуш-м вац? Ахча ма ду дIадала дезаш. Ахь далийна ма ду тхо кхузе. – Молла Эсарта цхьа хIилла а дина, и декхар шайн такхадезарх кхоьруш хилла уьш.

– Са ма гатдайша. Вай дIадахчахьана довлуш ду. ХIарам мух-мухха а куй баций, Дала шен къайленех къайле елла куй бу, – аьлла Молла Эсарта.

Цо дуьйцучух ца тешна, хIусамдена тIебахана уьш.

– ХIун догIу тхоьгара? – хьаттина цара.

– Доллучух а схьаделла ду. Са ма гатде. Юха а дуьйла. Хьуна хазахетар ду, – аьлла хIусамдас.

Цо шайга цхьа инзаре дукха ахча эр ду моьттуш, кхоьруш тIебахана болу къуй чIогIа цецбевлла. Баккъалла а Молла Эсартан куй Дала шен къайленех къайле елла хиларх тешна уьш.

«И эца беза вай цуьнгара», – дагадеана царна.

– ДIадовла, хIара бохка йиш мича ю сан? Берашна хIун дийр ду ас? Дала сох бина къинхетам бай хIара-м, – аьлла Молла Эсарта, цара шега хьахийча. – Чоь юьззина доьзал болуш волчу суна доккха совгIат ма ду хIара.

Амма Молла Эсарт ваз мел ло, механа хьалабовлуш хилла къуй. ТIаьххьара а кхин механа уьш хьалабевр боций, къуй лачкъийна я ша вийна а, и дола баккхаза уьш Iийр боций а хиъна, пхийтта аттан мехах къуй царна дIабоьхкина Молла Эсарта.

– ГIоза лелабойла аша и. Ас кхечу нахана бухкур боцуш къуй бара-кх и, – аьлла Молла Эсарта.

– Дала беркат дойла хьуна а. Дика мах бу хьуна ахь бинарг, – аьлла вукхара.

Иштта дIасакъаьстина уьш.

ШолгIачу дийнахь сакъера дагахь вовшахкхетта къуйи тоба, гIалин юккъерчу тоьллачу хIума юийле бахана. Мораммо а шен даго хьоьх-хьоьххург ехна. Дикка дууш, молуш сакъоьруш Iийна, дIабаха бевлча, куй кхузза дIаса а хьовзийна:

– Оха кхаьллинчух, меллачух а ахча кху хIусаман дена дIаделла хилийта ахь, – аьлла цара.

Шен оьмарехь дуккха къуй, боьха хIумнаш а гина волу хIусамда йоккха гIаж а эцна дуьхьал ваьлла кхарна:

– Ахча хьан лур ду? – аьлла.

– И хIун ду ахь дуьйцург? Ахча дIа ца кхаьчна хьуна? – аьлла къуйх цхьамма.

– Джабраил малик-м ца деана суна и дохьуш? – кхоччуш оьгIазвахана хIусамда. Дехьачуьра цуьнан ши кIант а схьаваьлла. – Чехка охьадилла ахча.

Аьттехьа а оцу тайпана киртиг шайна тIехIуттур ю ца

моьттина болу къуй, кисанахь капек а йоцуш арабевлла хилла. Царах цхьамма юх-юха а куйнах кадетташ хилла:

– Оха кхаьллинчух, меллачух а ахча дIаделла хилийта ахь, – бохуш.

Амма дас, шина кIанта а хIорш дехьа чу а баьхна, йиттина-йиттина, билггал кхаьргахь кхин хIумма а йоций хиъча, тIехь мел ерг яьккхина, чухула юху хIумнашца дIабахийтина. Йиънарг марах яьлла къуй дарбелла, вен а дагахь, Молла Эсарт волчу баьхкина. Цо хьаьстина, хьаьстина ле а бина, дийцийтина хилларг ма-дарра.

– Гой шуна? Суна хаьара, аша цхьаъ нийса ца диний. Уггар хьалха «бисмилла» даьккхирий аша? Ца даьккхира. Куй хьовзочу хенахь, Деле дийхирий аша? Ца дийхира. «АлхьамдуллиллахIи раббил Iаламин» аьлла, Далла хастам бирий аша? Ца бира. Гой шуна? Шун шайн бехк бу-кх, – аьлла, Молла Эсарта юха а Iехийна уьш. Шайн сила долу даьхни эрна дан ца лууш болу вуьйш а теша кийчча хилла.

Селханалерчу гIалин йисттерачу тоьллачу хIума юийле бахана уьш, шайн хIиттинчу догIмашка са а доIуьйтуш. Хьенаниг, мерзаниг а яийтина буззалц, буьзначул тIаьхьа а дикка сакъоьруш Iийна, дIабаха тохабелла уьш. Молла Эсарта ма хьеххара, кхузза куй дIаса а хьовзош, ахча хIусамдена дIаделла хилийтар дехна кхара Деле. Амма неIсагIехь дуьхьал ваьллачу хIусамдас ахча схьадехна кхаьрга. ХIокхуьнан а, хIуьттаренна санна, дехьачохь ши кIант хилла. ГIовгIанаш хезча, сехьаваьлла и шиъ а. ИллахI-биллахI а кхаьргахь хIумма йоций, хила агIо цахиларх а кхетча, хIума тоьхна-тоьхна, тIехь мел ерг схьа а яьккхина, дIахьовсийна хIорш.

Иштта дIадекхна Молла Эсарта, газана мехах етт а бохкийтина, ша Iехавар.

Iаса

Молла Эсарта шаьш Iехадар иштта дуьтур ма дац шаьш аьлла, чIагIо йина къуйша. Уьш богIур буй хууш волчу Молла Эсарта дика кечам бина хьеший тIеэца. Базара вахана берстина боккха сту, ши лергаIахар а эцна, цIавеана иза. Сту бен а бийна, тила а бина, иштта вистхилла Молла Эсарт зудчуьнга:

– Хьеший схьабаьхкича, со кха тIехь ву ала цаьрга. ХIокху Жижигах бес-бесара юург е. Тхо юхадахкале, ас цIахь юьтуш йолу лергаIахар уча дIатаса. Ас чу стеран цIий доьттина, кечйина ю хьуна хIара пIаьлдиг. Хьайн некха тIе еккий йина. ТIехула шуьйра коч йоха. Со чу а веана, хьайга лие Iоьттича, соьца дов даккхалахь, тIаккха ас хьуна шаьлта тухур ю. ПIаьлдиг чуьра цIий охьаIенар ду, хьо охьайожа. Хьешашна ас хьо йийна моьттур ду. Уьш боьхна хьевзар бу. Ас дехьа чуьра схьаэцна, Iаса Iуттур ю хьох, тIаккха хьо хьала гIаттий, хьайна тIера коч хийций, хIумма а ца хилча кхиина, тап-алий хьайн гIуллакх дан хотта[34].

Шеца цхьа лергаIахар а эцна, кха тIе вахана Молла Эсарт. Цийнадас ма-аллара, зудчо цунна тIаьхьа хьовсийна хьеший.

– Тхан ахча юхадерзо деза ахь, – аьлла цара Молла Эсарте. – Оха цхьа сингаттам боккхур бу хьуна.

– Дика ду, барт хир бу вайн, – аьлла Молла Эсарта.– Вай Iовдала нах а дац, цкъа хьалха со волчу хIусаме а гIой, юучух кхета вай.

ТиндагIехь тесна йолу шен лергаIахар схьа а эцна:

– Яло, цIа а гIой, юург хилийта ала, со хьеший балош вогIуш ву, – аьлла, лергаIахар дIахецна Молла Эсарта. ЛергаIахар дIаиккхина, схьаиккхина кондарша юкъахь хьайлаяьлла.

– И хIун ду ахь дийриг, Молла Эсарт? – аьлла къуйх цхьамма. – И хьайн хIилланаш ца диталуш лела-кх хьо.

– Дера ю и дукха мах белла эцна, караIамийна лергаIахар, – аьлла Молла Эсарта.

Бахана дIакхаьчна хIорш Молла Эсартан хIусаме. Учахь тесна лергаIахар а (царна хIун хаьа и кхин ю-яц?), юург ян Лергаш хьийзаш хIусамнана а карийна кхарна. Куьйгех хи кхаьрзина, охьахевшина хIорш. Жижиган паттарш хьалхасхкина зудчо.

– ХIара хIун ю ахь йинарг? Къанъели-кх хьо зуда, кхин Iамашна санна яахIума ян ца Iемаш, – аьлла, вистхилла. – Лерина хабар ма дайитинера ас хьуна, хьеший богIу аьлла.

– Кхин зуда ялаехьа хьайна, – аьлла хIусамнанас [35].

– И хIун къамел ду ахь соьга дийриг? КъорIанора ду ас, барт-аьлла, хьан са схьаоьцур! – тIечевхина Молла Эсарт.

– ДӀавалахь, нах ца кхардош. Суна-м вовзара хьо. Нахана ма вовзийтахь, – аьлла зудчо.

– Имансиз! Кхета а йоллий шега дуьйцучух, – аьлла, Молла Эсарта шаьлта тоьхна зудчунна. Чета йоьллинчу пӀаьлдиг чуьра цӀий охьахьаьдда, зуда гӀап-аьлла охьайоьжна, боьхна, шаьш Ӏачуьра хьалалилхина къуй а.

– ОстопирлахӀ!

– ОстопирлахӀ! И хӀун ду ахь динарг, Молла Эсарт?

– ХӀунда дин ахь и? Тхо дӀадаххалц ӀадъӀийна велира хьо, – аьлла, холчахӀиттина уьш.

Сехьа а ваьлла, жимма дӀаса а хьевзина, пенах кхозу Ӏаса схьа а эцна:

– Денло хӀинца. ХьалагӀатта. КъинтӀера вели со хьуна, – аьлла Молла Эсарта, цуьнан дегӀах Ӏаса а Ӏоьттина.

Барам, бустам боцуш цецбевлла къуй.

– ОстопирлахӀ! Хьо инзаре хӀума!

– ОстопирлахӀ! Хьо тамашийна хӀума!

– И хьайн геланча лергаӀахар, велларг денвеш йолу Ӏаса а йохка еза ахь тхуна, – аьлла цара, шаьш деана гӀуллакх диц а делла.

– Йохка йиш йолуш яц уьш, – аьлла Молла Эсарта. – Сих-сиха дӀасавахар хуьлу сан. ЦӀа хабар тохийта а деза. Дог детӀаш а ву со. Сайн марзвелла, оьгӀазвахханчохь, цхьаъ дахь, зуда йоцуш а муха Ӏийр ву?

– Оха баьӀа туьма а лур дара хьуна царах. Йохкахьара ахь, – тӀаьхьара бовлуш ца хилла уьш. Молла Эсарт реза ца хилча:

– Эзар сом ло хьуна, – аьлла къуйх цхьамма. Цу тӀехь а Молла Эсарт Ӏехо лиъна цунна.

– Мегар ду. Эзар соьмах дӀало ас, – резахилла Молла Эсарт.

ДӀабаха новкъа бевллачу хьешийн, лергаӀахар, Ӏаса а муха йоькъур ю ца хууш, дов даьлла. Шений-шений хӀара, иза а бохуш, къовсабеллачохь, цхьамма вукхунна шаьлта тоьхна. Накъост, охьа а воьжна, велла. Ша диначунна дохко ваьлла, иза денван дагахь Ӏаса Ӏоьттина цо:

– Денло. ХьалагӀатта. Дохко вели со айса диначунна, – аьлла.

Амма накъост меттахъхьовш ца хилла. ТӀаккха шена ала дезарг дицделла моьттуш, тӀоьрмиг чуьра лергаӀахар схьа а эцна:

– Яло, Молла Эсарте чехкка схьавола ала, тIе нах кхачале. Со ала дезарг дицделла Iаш ву ала некъахь,– хабар юха яхийтина цо лергаIахар. Важа-м дIаиккхина, схьаиккхина, кондарша юкъахь къайлаяьлла.

Шен накъост ден ца велча, я Молла Эсарт, я лергаIахар я схьа а ца кхаьчча, кхетта къу, шаьш юха а къиза лединийла.

Хин-нана

Сарахь, шен карах велла накъост дIа а верзийна, къуйн гуше вахана иза. Цаьрга ма дарра дIадийцина цо хилларг.

– Дала мукълахь, хIинца-м Молла Эсарт ца вуьйш Iийр дацара вай, – барт хилла церан. Некъахь вогIу Молла Эсарт лар а вина, цуьнга мохь ца хьекхийта коьртах хIума а тоьхна, цхьанне а ца гойтуш вехка а вихкина, гали чохь иза айина богIуш хилла уьш, хи чу а кхоьссина, лар яйа дагахь.

– ХIара вай метта а вале хи чу кхоссахь, вай кху вирана делла ахча а довр ма ду, – аьлла цхьамма.

– Цкъа хьалха хIара метта а валийна, ахча стенгахь дIадиллина ду а дийцийтина, тIаккха вен веза вай, – сацам бина къуйша.

Гали чохь волуш тIе хи а диттина, метта валийна цара Молла Эсарт.

– Мича дIадиллина ахь ахча? – хаьттина цара.

Молла Эсарт кхетта: ахча шен Iожаллах вала тIаьххьара сатийсам хиларх.

– Мичахь ду вай? – хаьттина Молла Эсарта.

– ГIалал арахьа, боккхачу Iома йистехь. Цу чу кхуссур долуш ду-кх хьан дегI а, ахь ахча мичахь ду ца дийцахь. Хьайна доьзална тIе дийна кхача лаахь, чехка схьадийца, тхо дар а ца деш.

– Ас аьлча, дIахоьцур вуй аша?

– Хоьцур ву, ахь алахь-м.

– Дика ду хIета. Кешнаш генахь дуй кхузара?

– ДIахьаьжча гуш ду.

– Кешнийн керта ма ваьлла, боккхачу кхура кIел ду шуна ахча.

– Хуур ду-кх хьевсича. Декъаза ву хьо, ца хилахь, – аьлла, цхьаъ хIара ларвеш витина, вуьйш ахча лаха бахана.

Делан диканах цкъа а дог ца дуьллуш волу Молла Эсарт, ойлане ваьлла: «ХIун дина дIанехьа воккхур вара те хIара а?» – аьлла.

– ЛадогIахь, хIай, – аьлла цо. – Цу дIабаханчара и ахча шайна карийча а, соьга боцчу безамна, ца карийна аьлла кхечахьа дIадиллахь хIун дан деза? ТIаккха а хи чу кхуссур ву со? Хьуна а кхочур ма яц тIаккха хIумма а. Хьан мел дара цу юкъахь? Тешам боцуш берзалой ю хьуна уьш я-м.

Вукхуьнан дагахь дерг хилла Молла Эсарта дуьйцург а. ХIара ша волччохь витина, меллаша вукхарна тIаьхьатаьIIа иза. Дукха хан ялале гали чохь сема ладоьгIуш Iачу Молла Эсартана новкъа догIучу жен когий гIовгIа хезна. Юххехь гIовгIа ма хеззина, Молла Эсарт мохь хьекха воьлла:

– Ца лаьа паччахьан йоI яло! Ца еза! Со реза вац паччахьан йоI яло! ДIахецa со! – бохуш.

Гали чохь волчу стага хьоьхкучу маьхьарх, цо дуьйцучух а цецваьлла, галина тIевеана некъахо. (Кешнашка ахча лаха баханчийн накъост хилла и. Ямартлонца карадеанчу ахчанах дохка жа далош вогIуш.)

– ХIай, къонах, – аьлла цо. – И хIун ду ахь дуьйцург? Хьан воьллина хьо кху гали чу? Мила ву хьоьга паччахьан йоI ялае бохуш?

– Со цIахь зуда, бераш а долуш стаг ву. Сан йиш яц паччахьан йоI а ялийна, доьзалх ваьлла Iен. Чехкачу боларца шавогIуш вара со, Iаржялале бохуш. Амма дуьхьалкхеттачу хехоша: «Дуьххьара кху Iома йистехь тIекхаьчнарг схьавалаве аьлла тхоьга. Паччахьан нуц хир ву хьо», – боху. Ца еза суна паччахьан йоI! Иза хаза а яц боху. Сан цIахь зуда, доьзал а ма бу, – къа-бала балхийна Молла Эсарта.

– ЛадогIахь соьга, – аьлла жа лаьллина вогIучо. – Ас хIара жа ло хьуна. Со волуьйтий ахь цу гали чу? Со реза ву-кх паччахьан йоI яло. Хьайн зудчунна, доьзална а тIегIур ву хьо.

– Катоххий схьаясталахь галин бертиг. Уьш хIинцца схьакхачахь, тIаьхьавуьсур ву хьо. ТIаккха, лаахь ца лаахь а, паччахьан йоI яло деза сан.

Сихха галин бертиг схьа а яьстина (бодашкахь Молла Эсарт ца вевзина цунна; Молла Эсартана иза озаца вевзина), цу чуьра Молла Эсарт хьала а ваькххина, ша чуваьлла иза.

– Дика дIакъовлалахь бертиг, царна цхьа хIума дага ца дайита, – аьлла цо.

– Са ма гатде ахь, — аьлла, гIори-гIоддаха галин бертиг дIайихкина Молла Эсарта. – Уьш схьакхаьчча, хьо дохко ваьлла ца ваьлла хьажа тIебоьрзур бу хьуна: «Мичхьа ду ахча?» – бохуш. Сихха реза ма хилалахь. «Шун вархIе а ден ца хилла ахча, варраш!» – ала ахь цаьрга...

И хьехар дина, хьалха жа лаьллина, цIавеана Молла Эсарт. Кешнашка бахнарш, баIаран ерриг кIело раз-пурх ахкарх, хIумма кара а ца йина, Молла Эсартана кхин тIе а оьгIазбахана, юхабирзина.

– Мичахь ду ахча, вир? – тIе мийраш бетта боьлла уьш.

– Шун вархIе да а ца хилла ахча долуш, варраш! – аьлла гали чохь волчо, Молла Эсарта шена ма хьеххара.

– Хьайн Делан дуьхьа хьажа, цо дуьйцург! – аьлла, тIебирзина къуй, гали чохь волчу шайн накъостана доггаха мийраш бетта буьйлабелла.

Гуттар а хIорш гена бевлча, велча-м ша пачхахьан йоIах а ма дац дан хIума аьлла, хIинццалц: «Шу вархIе да а ца хилла ахча долуш, варраш!» – бохуш, Iаш волу гали чохь волчо, мохь тоьхна:

– Ва-а, тоийта! Тоийта! Пачхахьан нуц хила везаш вай со-м. Ас массеран а кортош туьйсуьйтур ду шун!

– Хьажахь, цунна хIинца дагадеана керла хIилла! Хи чу а кхоьссина, кхуьнан балех хьалха довла деза вай. Ахча кхуьнан цIахь лохур ду вай, – аьлла, айина шайн накъост, цкъа-шозза дIаса а ластийна генна Iома чу вахийтина цара. ТIаккха, гIеххьа са паргIат а даьлла, цIабирзина.

ШолгIачу дийнахь Молла Эсартан керта баьхкина уьш, вуда кхерийна, я и цIера яьлча, керта хьевсина а, шайн ахча схьадерзор ду аьлла. Амма бахана дIакхаьчча, инзарбевлла уьш. Керт юьззина жа а долуш, могуш-маьрша Молла Эсарт дуьхьалваьлла царна, хаза цIена духар а дуьйхина.

– Марша догIийла, схьадуьйла чу, — кхайкхина цаьрга Молла Эсарта.

– ХIара хIун ду? ХIара муха ду? Оха сийсара вехка а вихкина хи чу ца кхоьссина хьо? Хьо дийна муха висина? Мичара даьлла хьуна хIара жа а? – хаьттина цара.

– Дела реза хийла шуна. Делан дуьхьа, баккъалла а, ма доккха гIуллакх дира аша суна. Эцца аша хи чу ца кхоьссинехь, велла дIаваллац хIара къелла а ловш ваха везаш вара со. ХIинца, шуна ма-гарра, хIара даьхни суна валлалц тоьар ду.

– Дийцахь, муха нисделла хьан и? – дехна цIийнах хьовса баьхкинчара. Сутаралла, шаьш деана гIуллакх юха а дицделла царна.

Дийцина Молла Эсарта цу Iома чохь Iаш Хин-Нана хилар, цо ша тIеэцар, даккхий совгIаташ а дина цIахьажаварх а лаьцна. И шен къамел дерзийна ваьллий-валазий, хьеший хьала а гIиттина, кхуьнан Iодика а йина, Iома йисте а бахана, тIаьхьий-хьалхий хи чу лилхина. Чу икх-иккхинчун буха воьдуш (цхьа а нека хууш ца хилла), яккхий буркъаш юьйлуш хилла. ТIехь лаьтташверг:

– Ой, Махьма, ма дика наки до ахь, – олий, тIаьххьe чуоьккхуш хилла, Хин-Нанас совгIаташ доькъучу тIаьхьависарна кхоьруш.

Иштта шен мостагIех маршаваьлла Молла Эсарт, шен доьзалца хаза ваха хиъна [36].

МУХА КХОЛЛАЛО АНЕКДОТАШ?

(Фольклорехь харц-бакъ молланийн васт)

Тахана Молла Эсартах лаьцна девза цхьадолу дийцарш гIарабевллачу Iаьрбийн яздархойн Ал-Масудан (?- 956), Ат-Танухин (940-994) антологешна юкъахь, Абуль-Фараджан (1226–1286), Сафин Iелин (?-1533) «Самукъане дийцарийн книги» тIехь а карадо вайна: «Кхайкхаза веана хьаша», «Паччахьан совгIат ялхочуьнца декъар», «Вирийн тоьшалла» я «Цхьа тамашийна стаг хилла», «Цхьа Iовдал хилла», «Цхьа забарча хилла бохуш» [37].

Цу тIера цхьана дийцарх тахана шиъ кхолладалар а го. «Делан цIа», «ДIакхалхар», схьагарехь, Абуль-Фараджан «Хьажа лаьара-кх» бохучух схьадаьлла.

Цхьана стеган цIа чу къуй бевлла хилла. Тускар доцург, чохь мел йолу хIума а эцна дIабоьлхуш, уьш хаабелла цIийнада, и тускар кара а эцна, тIаьхьа хIоьттина царна.

– Хьо лаа вогIий тхоьца? – хьаьттина къуйша.

– Мах ца луш, Делан гIоьнца шайна луъург дIаяхьа йиш йолчу цIийне бIаьрг тоха лууш вара-кх со,– аьлла цу стага[38].

Иштта Молла Эсартах лаьцна долчу дийцаршна юкъадаьржина и санна «цIейоцу» дийцарш. ХIунда аьлча цхьана стагана гонаха хазахо а хуьлу уьш. ХIора къомо а, шена хазделла дийцар, шен турпалхочунна дерзадо.

Цу дийцаршна юкъахь цхьана стеган амалца догIуш доцу я шайн маьIница дуьхь-дуьхьал долу дийцарш нисдаларан бахьана – Молла Эсартах лаьцна дийцарийн цIу тайп-тайпанчу къаьмнийн бес-бесара шовданаша юкъна хилар ду. Оццу бахьанина, Молла Эсартах лаьцначу дийцарийн дуккха гуламашкахь цуьнан хIусамненан, йоьIан цIеш дукха тайп-тайпана, башха стаг воккхавевен долчу агIор а ца нисделла. Масала, бусалба, керста а массо къоман ду Iовдалчу зудчух лаьцна кху тайпана дийцарш:

Эхартара стаг

Молла Эсарт цIахь а воцуш, ша йисинчу зудчунна, шайн цIийна юххехула ваьлла воьдуш стаг гина.

– ХIей, стаг, хьо стенгара вогIу? – хаьттина зудчо.

– Эхартара вогIу. ХIунда бохура ахь? – аьлла цу стага.

– Дукха хан йоццуш да дIаваьллера тхан. Муха Iаш ву те и цигахь?

– ХIа-а, хьо ю цуьнан йоI? Хьоьга дIатоха аьлла хабар ма ду сан.

– Дуй, баккъал? Ма дика ду и! ХIун боху дадас? ХIумма в оьший кхунна?

– ХIаъ. Жимма шай-кай хьаштхиллера цунна.

– Хьо дIа маца воьдуш ву ткъа? Ахь дIахьур дарий? – хаьттина зудчо.– Етт эца аьлла, вовшахтоьхна цхьа кIеззиг ахча дара вайгахь. И дохьуьйтур дара-кх.

– Со хIинца юхавоьдуш ву-кх, – аьлла некъахочо.

Зудчо, едда чу яхана, ахча а делла:

– Дала некъ тобойла хьан, – аьлла, дIахьажийна и стаг.

Дукха хан ялале цIавеанчу цIийнадега дийцина цо:

– Жимма хьалха цIа кхаьчнехьара хьо, эхартара хьаша гур ма вара хьуна, – аьлла. – Ас дадина ахча а дахьийтира цуьнга. Вайначул а чIогIа ма оьшу и цунна, дала кхин стаг и воцуш.

– Муьлха агIор вахара иза? – хаьттина дерригенах а кхеттачу Молла Эсарта. Зудчунна дов дича а, эрна ду-кх

аьлла, говра а хиъна (вир тIехь чехка гIур воцу дела, говр ю кху дийцарехь), цу стагана тIаьхьаваьлла иза. Хаьхкина йогIу говр гича, шена тIаьхьавогIий а хиъна, кхеравелла, хьера иккхина «эхартара» хьаша.

– Хьо вие вогIуш ву хьуна и дIо бере. ДIалачкъалахь чехка. Ас кIелхьара воккхур ву хьо. Схьало хьайн духар а, – аьлла цо хьархочуьнга.

– Мичахь ву кху чу иккхина къу? – аьлла, хьуьхьвоьлла схьакхаьчначу Молла Эсарта.

– Суна-м ца хаьа ахь мила вуьйцу, – аьлла, пIелгаца хьархо лечкъина меттиг гайтина цуьнан хIумнаш тIейоха кхиъначу стага.

– Хьо хIун деш ву кхуза а лечкъина? – аьлла, вахана цунна тIекхетта Молла Эсарт. Важа, пекъар, дукха кхеравелла, халла бен багара дош ца долуш, кхето гIоьртина, ша хьархо хиларх. И шиъ гIовгIа еш Iашшехь, «эхартара» хьаша, Молла Эсартан говра а хиъна, къайлаваьлла. Ша Iехийний а хиъна, корта а оллийна, цIехьа вирзина Молла Эсарт. Зудчо, дуьхьал а яьлла, хаьттина:

– ТIаьхьакхиирий хьо цунна? Говр стенга яхана хьан?

– Дера зуда, шун дена, къанвеллачу хенахь, гIаш лела хала хир ду-кх аьлла, цу стаге дIа ма йигийти ас-и, – жоп делла Молла Эсарта.

– Ма дика ду, хьан цуьнца иштта бала кхаьчна, – аьлла хIусамден гIиллакх хазахеттачу зудчо [39].

ЦIов биллар

– Зуда, ялохьа, хьалха хIума тасахь цу вирана цкъа мукъане а, – аьлла Молла Эсарта.

– Ас хIунда тосуш ю и? Айхьа кхаба ахь хьайн вир. Тоьар дера ду, ас хьуна юург елча, – аьлла зудчо.

Ахь тасий, ас тасий бохуш, къовсаделла и шиъ.

– Ялохьа, хьо хьажахь цуьнга, – аьлла Молла Эсарта йоIе.

– Со хIун дан хьожуш ю цуьнга? – аьлла йоIа а.

– Дика ду, делахь. Вайх хьалха вистхиллачо лур бу-кх вирана цIов, – барт хилла церан.

Иштта хIорш тап-аьлла Iаш, сагIа доьхург веана кхаьрга. (Цхьайолчу варианташкахь цIахь Молла Эсарт ша ву.) Мел мохь беттарх цхьа а вист ца хилла, чоьхьа ваьлла сагIадоьхург. (Цхьайолчу варианташкахь къу.) МаьI-маьIехь

хевшина Іаш да, нана, йоІ а гина цунна. ХІуъа дарх а, кхин церан багара аз ца даьлла, лартІехь хир бац хІорш аьлла, шега дІаяхьалур йолу бе-берса хІума а эцна, дІавахана иза, шена баьллачу кхожах воккха а вуьйш. Іийна-Іийна, зудчо, кхин сатоха а ца делла:

– Ванах, стаг, ма хьераваьлла хьо! Чохь мел йолу хІума дІаяхьийти-кх ахь мила ву а ца хуучу стаге, – аьлла.

– ХІопІ, хьо цІов буьллу яй! – аьлла Молла Эсарта.

Тхоьга а кхочур яра

– Молла Эсарт, хьан зуда даима йолаелла лелаш ю. Чохь хІунда ца сацайо ахь и? – аьлла наха. – И кхачаза хІусам яц-кха кху юьртахь.

– Бакъдац, – аьлла Молла Эсарта, – Аша ма дуьйццу иза йолаелла лелаш хилча, тхоьга а кхаьчна хир яра иза.

Вазвалар

ЙоІ еха баьхкинчу нахе:

– Іайна езахь дІайига, доьзалхочух-м ю и, – аьлла Молла Эсарта. Замой, йоІ йитина дІабахана.

– ОйхІ, и хІун ду ахь аьлларг? Кхетамчохь мукъане а вуй хьо? Наха аьлча а, дуьту хІума а даций и-м. Хьайн йоьІана цІе кхуллуш ма ву хьо. Хьуна тІе а эхь ма догІу, – аьлла зудчо.

– ХІун аьлла ас галдаьлларг? Даханчу базарденахь, сан етт бахка боллуш буй хиъча, цунах мах тІе ма туьйхира суна, – цецваьлла Молла Эсарт.

И дийцарш, уьш санна кхидерш а, масала, зуда ялийна кхо бутт кхачале кІант вира Молла Эсартана бохурш а, цунна тІеяздечех лору ас. Оцу агІор аьлча, Л. Соловьевн повесть, мелла а европейцийн чомехь язйина елахь а, Молла Эсартан, цуьнан езаран, зудчун а васт схьаделларехь гергара ю суна. Малхбален къаьмнийн амалш, Іер-дахар а схьаделларехь аьтто баьлла цуьнан.

Молла Эсартан васт Іовдал я тамашена стаг санна а ца гойтуш, бІаьрмиска, сутар, пис, текхахо я ледара а воцуш, шен философи забаршкахьа ерзийна, ша-тайпа амал йолу стаг санна вовзуьйту дийцарш тов суна, уьш билггал цунах лаьцна долчех ду аьлла а хета. Цундела масийтта декъе декъа тарло уьш:

1) Молла Эсарта аьлларш, лелийнарш;

2) хIора къоман Молла Эсарт санначу наха аьлларш, лелийнарш;

3) тайпа-тайпана жайнеш тIера схьаэцна, хенаш йохалла наха Молла Эсартана тIеяздеш дерш;

4) юьртан моллин (къедан) гулдина васт;

5) вайзамано Молла Эсартан карладаьккхина васт.

Цунна тIеяздечех ду хIорш а:

Мимар

Дуьххьара Iаьрбийн махкахь молла кхойкхуш хезначу цхьана стага маьждиган мимаре а хьаьжна:

– Ма лекха нах хилла хIара йоьттинарш! – аьлла.

– Iовдал, оццул лекха муха хуьлу стаг! Цкъа хьалха лаьттахь йижош йоьттина, юха ирахIоттийна ю и, – аьлла цуьнан доттагIчо.

Аьлларг ца дар

Ша дIаоьхьначу дIа ца йоьдуш, вир дуьхьал яьлча:

– Тховса мукх ма лолахь цунна, – аьлла оьгIазваханчу стага шен зудчуьнга.

– Ахь хIун дуьйцу? Мукх ца белча, лийр ма ю и, – аьлла зудчо.

– Суна хаьий ца хоуьйтуш лохьа делахь. Эвхьаза ялахь, баккъал а, аьлларг ца деш, дуьхьал ер ю и, – аьлла цу стага.

Яйна вир

– Вир яйна хьан, – аьлла цхьаьнга.

– Далла хастам бу, со цунна тIехь ца хилла, – аьлла цо.- Со а вайна хир ма вара.

Хорбаз

Цхьана гIуллакхе ваха ваьллачу Молла Эсартехь хорбаз хилла шеца некъа яьккхина. Ша кIадвеллачохь IиндагIехь делкъе а йина, ах хорбаз буха а йитина, дIаволавелла Молла Эсарт:

– Тlехволуш ах хорбаз карийначунна, кхузаш цхьа эла вахана моьттур ду, – аьлла.

Жимма Iийча, юха а вирзина, йисина ах а йиъна Молла Эсарта:

– Элаца цхьаьна лай а хилла моьттур ду нахана, – аьлла.

Юха а, жимма дехьаваьлча, бухаюьсучу чIуьйригах а кхоам хетта Молла Эсартана. Лаххьийна уьш яа а йиина:

– Цаьрца вир а яра моьттур ду нахана, – аьлла, са паргIат диьлла, кхидIа вахана Молла Эсарт [40].

Аз

Цхьа стаг хилла аренгахь мохь хьоькхуш, ведда лелаш.

– И стенна леладо ахь? – аьлла хьаьттича:

– Сайн аз моццул гена кхочу хьажа гIерташ, – аьлла цо.

Дагардар

Цхьана стеган итт вир хилла.

Сарахь цIа вогIуш, шена бухарниг йоцург, исс ягарйина цо. Охьавоьссича – юха а итт нислуш хилла. ТIехиъча – юха а исс бен ца нислуш, охьавуссуш – итталгIаниг карош, тIехууш – и йовш, чотах а воьхна, гIаш цIавеана иза. ИтталгIаниг яйа ца лууш.

Марха хьан лачкъийна?

Цхьамма, стигларчу мархин лаьттара IиндагI билгало а лаьцна, эрна арахь ахча дIадиллина хилла.

Цхьа хан яьлча, шен ахча дIадахьа веана иза. Амма ша и дIадиллина меттиг ца карош висча, дукха цецваьлла:

– Ма тамашийна хIума ду хьо! – аьлла цо. – Сан ахча-м лачкъадайтахь, и-м лаьттахь дара. Стиглара марха хьан лачкъийна те? Цунна тIе мила кхаьчна?

Иштта Ахьмад ибн Iабд РаббихIин (858-940) «Туьтийн жайни» тIехь а карадо вайна тахана дуккха а къаьмнаша Молла Эсартах лаьцна дуьйцу тайп-тайпана дийцарш [41]:

[illegible]

Ша тойне ца кхайкхича, [illegible]
хиъна, цуьнгара ду аьлла, [illegible]
Сихвелла хIума кхоллуш Iаш [illegible]

– XIара ма тамашийна [illegible]
– аьлча:

– И дуьйцу аша! Дукха [illegible]
а ца кхиъна и-м, – аьлла цо.

Массо а велавелла, цуьнан [illegible]

«Кхана» [illegible]

– Хьайга хIума ехча, кхана [illegible]
цхьана Iаьрбичуьнга.

– Цуьнга буьйса хаза яккхийта [illegible]
лахара ца хетийта а, – аьлла цо.

Дехар

Iашрин Сумаме аьлла цхьамма [illegible]

– Сан дехар ду хьоьга.

– Сан а ду хьоьга дехар, – аьлла [illegible]

– XIун дехар ду хьан?

– Ахь кхочуш дийр ду алий, [illegible]

– Дийр ду, Дала мукъалахь.

– XIумма а ма ехалахь соьга, – аьлла [illegible]

Иштта шуьйра даьржина ду [illegible]
текхахойх лаьцна дийцарш а.

ТIевахар

XIума кхоллуш Iачу тобана тIевеана [illegible]

– Ассалам Iалайкум, бIаьрмискаш! – [illegible]

– Тхо-м дац бIаьрмискаш, – аьлла [illegible]

– Дала бакъдойла и! – аьлла, [illegible]
цаьрца хIума яа охьахиъна текхахо.

[illegible]

[illegible] поэташца, юург а хир [illegible] текхахо. ХIума йиъначул [illegible] стихаш йоьший, шен совгIат [illegible] чекхваьлча, хIара цхьаъ [illegible]

[illegible]

[illegible] текхахочо.

[illegible] Мила ву хьо?– хьаьттина

[illegible] «Поэташна тIаьхьа а [illegible] – аьлла цу стаѓа.

[illegible], совгIат дина цунна а.

[illegible] кхоор

[illegible] цхьана текхахочо.

[illegible] хIара, – жоп делла хIума

[illegible] дуьненах? – аьлла, юучун тIе [illegible]

[illegible] бевлла, иэдо моллех, [illegible]

[illegible] тIехь (юьртамоллин гулдина [illegible], хIилла долуш, шена са [illegible] а луъучу агIор хьовзо [illegible]

[illegible] дийцарш къаьста вукхарах [illegible] дош ала хууш, нахах [illegible], хьекъална башха кIорге [illegible] философи а йолуш, цIена стаг [illegible], халкъан дийцарех а нийса [illegible]

[illegible] шина зудчун хабар [illegible]. ЦIабогIуш шен етт [illegible] дацара ас хьо дIалаьллича!»

Зударийн хабарш деха хуьлу, кхача а ца до бохург ду и. (Іовдала воцчунна ма хаьа, цара эладитанаш дийцарх, уьш сарралц лаьттийла а доций.)

Моллас шена уьстагІ белча, баккъал а, кешнашка жен жІаьла доллийтина бохучух а нийсса (ма дарра) кхетна ца веза. Цхьаболу молланаш КъорІанан дош а дохкуш шайна пайденна долчу агІор хьовзо а кийча бу бохург ду и.

Вайнехан фольклорехь дуккха а ду харц-бакъ молланех лаьцна дийцарш. Масала:

Жен жІаьла

Цхьана накъостан жен жІаьла делла. И чІогІа дукхадезаш хилла цунна. Ша шен деллачу доттагІчун сийнна хІун дика дийр дара ца хууш, и кешнашка дІадолла дагадеана цунна. Оцу дехарца юьртан моллина тІевахана иза.

– Деллахь, молла, цхьа дика жІаьла дара сан, хьо марша, адам санна кхетам, къинхетам а болуш. Цуьнан сийнна и кешнашка долла мегар дацара те? ТІехІотта, дагалаца а атта хир дара суна...

– Хьо хьеравеьлла?! Нахана хезна хІума а дуй и, кешнашка жІаьла долла мегий бохург?! ЖІаьла-м нажжаз дай, дукхавахарг! – аьлла моллас.

– Деллахь, молла, ас хьоьга ма-аллара, чІогІа кхетам болуш жІаьла дара сан и. Ша лардинчу жа юкъара хьуна цхьа уьстагІ ло аьлла, весет а дара цуьнан...

– Хьажахь, деллахь, баккъал а хьекъал долуш жІаьла ма хиллийца и-м. Весет а дина хилча-м, кхочуш ца дича дер дац. Долла ахь кешнашка. Пурба ду хьуна...

Фольклоро Іорайоху, беламе йоху адамийн ледара агІонаш. Амма молла хІунда вуьйцу оцу дуккхаха долчу дийцаршкахь? Суна хетарехь, цуьнан принцип: «Ас дийриг ма де, ас бохург де, аьлла моллас», – бохучу кицанехь ю. Вайна хьехарш дечара, уггар хьалха, шаьш лардеш дац уьш. Оцу забаре дийцаршца адамийн цхьацца сакхташ, айпаш я харц философи гучуйоккху. Масала: «Зударийн хьекъал пхьидан цІоганал ду» олу вай. Я цхьана хьекъалчас аьлла боху: «Хьайн зудчух дагавала, цунна хІун лаьа хьажа. ТІаккха ла а догІий, цо ца боххург дие».

Цунна дуьхьал ду хІара дийцар:

Зудчо бохург

Моллина тIевеана хилла цхьа стаг.

– Деллахь, молла, хьох дагавала ма веанера со-м…

– ТIаккха ткъа? Дика веана. Охьахаал хьо, дийцал.

– Деллахь, хаац суна-м, молла, зудчо бохург дича, Iовдал [illegible] ма олу наха. Хьуна хIун хета те хьажа ма веанера со. Жайнаша а хIун боху те оцу хьокъехь?

Моллас цхьамогIа халкъан дийцарш, жайни хабарш а шийна, майрачо шен зудчо бохург дан ца деза аьлла: «Зудчун хьекъал пхьидан цIоганал ду», – олу вайнаха.

– Дела реза хийла хьуна, молла, дикка сатедин ахь сан. ЧIогIа оцу шина котамах вала лууш вацара со.

– ХIун ши котам ю и шиъ?

– И дов дара-кх тхан чохь дерг… Цхьа-ши котам яра тхан кхиош. Ас уьш зудчуьнга мархина бохуш, цо, сагIийна, моллина ялийта бохуш. Цундела, хIун де ас аьлла, хьох дагавала веанера со.

– Бакъдерг аьлча, цкъацкъа зудчо бохург дар а чIогIа мелехь лору жайнаша. Наггахь бакъдерг олу цара, – аьлла моллас.

Халкъан забаре дийцарш а могаш хуьлу. Халкъан белам а унахцIена, аьхна бу. Амма оцу бух тIехь вайн яздархоша, Iилманчаша я политикаша яздинарг чIогIа айпе, нийсса харцахьа а хуьлу.

Белам шина тайпана бу: безамца, кхардарца а.

Халкъан белам – безамца бу. Цундела и хIумнаш сийсаздар нийса дац. Вайн молланаш оьрсийн мозгIарех, индейцин шаманех тарбар а нийса дац. Тарбан вайн йиш а яц. Анекдот тIехь хьахош забаренна а молла велахь, нохчийн халкъ цкъа а ца хилла бусалба дин, шарI а дезаш, лардеш а бохуш дуьйцу.

Шура

Цхьана зудчун етт шура лучуьра лекъна. Цунна жайна даккхийта моллина тIеяхна иза.

– Дада цIахь вац. Хьо лаа ярий? – хьаттина моллин кIанта.

– ЧIогIа дика етт бара сан, цхьа ведар шура а луш. Нехан бIаьрг хили а хаац, цунна жайна даккхийта лууш яра со.

– Жайна-м ас доккхур ду хьуна, – аьлла, шен гӀуллакхна ахча дезаш волчу кӀанта.

Аттана жайна коча а оьллина, чӀогӀа цуьнан терго еш, гонаха хьийзаш хилла зуда, яа, мала а ца ходуьйтуш. Дукха хан ялале шура яла боьлла етт а. КӀант хестийна йолуш ца хилла зуда.

– Ма дика жайна даьккхира суна моллин кӀанта! Ма беркате ши куьг хилла цуьнан!

Цкъа цхьа хьаша веана цаьрга, Іеламстаг. Цуьнга жайна дешийта дагадеана зудчунна. Схьа а даьстина тӀехьевсича, жайни тӀехь цӀеначу нохчийн маттахь яздина хилла: «Етт, лохьа шура».

ХӀун ду цуьнан маьӀна?

Вайн «Іилманчаша-м» шайн агӀор туьдур дара и. Молла молла а ца хилла. Моллин кӀант а пуьтин лежиг ду, нахера и соьмаш йохуш лелаш и. дӀ. кх. а.

Амма маьӀнах кхета хала дац.

Зудчо, кхоош, шен бӀаьрмискалла, аттана хӀума луш ца хилла. ТӀаккха атто шура а муха лур ю? КӀантана и хууш хилла куц ду. Ткъа цул тӀаьхьа, жайна даьккхина бу хӀара бохуш, хьалха хӀума йилларе терра, етт шура яла а боьлла. Доцца аьлча, чохь шура, кӀалдмежарг а безахь, хьаьвди чохь докъар латто деза. Молла, цуьнан кӀант, бусалба дин а дац цигахь дуьйцург. Нийса тидча, иштта ду и. Харцахьа-м хӀуъа а даккхалур ду.

Ира дош бахьанехь нохчийчо шен да-нана, йиша-ваша а ца кхоадо. Цундела сихвала мегар дац оцу забаре дийцарш тӀехь жамӀаш дан. Цхьа Молла Эсарт бен вац вайнаха Делаца забар магош, тарйолуьйтуш а.

Моллин хьехар

ГӀалгӀаша бусалба дин тӀеоьцу хан.

Цхьана юьрта веана молла, шен ма хуьллу нах имане берзош, маларш ца мийларе, Дала хьарам йина хьакха ца яаре кхойкхуш, болх беш хилла. Пхи ламаз дахьара аша, бохуш.

Лулахо веана молла волчу.

– Бусалба дин чӀогӀа даго тӀеэцна ма вара со. Массо а

парз кхочуш дан реза а ма вара. Цхьана хIуманна тIехь хьох дагавала веанера со... Хьалха, хьо юьрта вале, кхио эцначех цхьа хьакха йиснера сан. ЧIогIа цуьнан кхоам хеташ, жижиг мерза а долуш, айса хIун дийр ду хууш вац со. Мегар дацара не, бусалба дин тIеэцале, тIаьххьара а и яа? Далла гергахь а муха хир ду те и? Наха а хIун эр ду те?

– ХIета ас цхьа хьехар дийр ду хьуна, – аьлла моллас. – Хьуо цIа ма кхаьччина, лула-керташкахь даржаде и хьайн хьакха лачкъийна алий. Нехан хьуна тIехтоха хIума а хир дац, цул тIаьхьа оцу балхах ларвелчахьана. Даггара дохко а ваьлла хIума дахь, Дала а гечдийр ду хьуна.

ПаргIат а ваьлла, лула-керташкахь шен хьакха лачкъийна боху хабар даржо вахана иза. Цу хенахь молла бошмашкахула цуьнан хьакха ялош веана. И къайла яьккхина воллушехь, нажа ведда схьакхаьчна.

– Хьажахь, – аьлла цо. – Оццул хала кхиийна и хьакха мера кIеллара йиги-кх сан.

– ХIаъ, иштта бахарий ас-м, – аьлла моллас.

– Баккъал ма йигна и, – аьлла лулахочо.

– ХIаъ, и а бохуш яа ахь, – аьлла моллас.

Моллин даьттIа гай

Марха достучу дийнахь, ша керта вах-ваханчу нахана халахетар ду-кх, ша юучух а ца кхеташ кех ваьлча бохуш, моллас, ша дийриг хIун ду а ца хууш, инзаре дукха хIума йиина хилла. ТIаьххьара а хIара нисвеллачу хIусамехь а, «хIахIа» ца аладелла, хIума кхалла охьахиъначу моллин гай даьттIа.

Говр-ворда дIа а йоьжна, хIара цIавалош вогIуш хилла хIусамда. Дуьхьалкхеттачу цхьана стага, кхеран марханаш къобал а дина:

– ХIума ца кхоллуш ма гIахьара шуьшиъ, – аьлла дехна.

– Хьан, Мохьаммад уммата а хийла марханаш къобал. Дукха хIума йиина ду тхо. Кхин меттиг бац. Дала сагIа йойла, – аьлла вордана хьалха хиина вогIучо. Чож даьттIа ворданахь Iуьллуш волчу моллас:

– Цкъа чу ерзаехьа. Чам мукъане баккха вайшимма? – аьлла [44].

Моллин марха

Цхьана дийнахь маьждиге баьхкинчу нахе:

– Кханалераниг Іаламат деза де ду. Цу дийнан хьомарна массара а марханаш кхаба деза, – аьлла юьртан моллас.

Моллас бохург дина, наха марха лаьцна шолгІачу дийнахь. Цхьа гІуллакх а хилла молла волчу баьхкича, даьттана чу а Іуьттуш, довхха чІепалгаш дууш карийна юьртахошна шайн молла.

– И хІун ду ахь динарг? Тхоьга марханаш а лацийтина, чІепалгаш дІатухуш ма ву хьо. Тхуна санна, хьуна а дац хІара деза де? – шайн моллега бехк баьккхина юьртахоша.

– Сан декхар шуьга дІаалар ду, шу декхар шайга бохург дар ду. Моллас лелориг лелийча дакъаза волу, – аьлла моллас [45].

ХІилла долу молла

Цхьана моллас аьлла юьртахошка:

– Суна хала ду шун беллачарна тІера доІанаш дан, цхьанне а каш тІехь чурт дац. Чурт ца хилча муьлхачу каш чохь мила ву а ца хаьа. Шайн гергарчу нехан кешнаш тІехь чарташ а хІиттаде, суна цхьацца уьстагІ а ло. ТІаккха хІора стеган цІарах ламазаш а деш, доІанашца уьш Деле боьхур бу ас.

Юьртахоша шайн гергарчарна тІехь чарташ а хІиттийна, моллина цхьацца уьстагІ белла.

Оццу кешнашкахь дІайоьллина хилла моллин нана. Цуьнан коша тІехь чурт ца хиларна цецбевллачу наха хаьттина молле:

– Хьан ненан коша тІехь ма дац, молла, чурт?

– Ас стенна дугІу чурт? Тхан ненан каш доцург, дерриг кешнашкахь а хІинца чарташ ду, суна тхайн нана каро атта ду, – аьлла моллас [46].

ХІинцалера нохчийн фольклоро шолгІа дахар делла Молла Эсартан вастана. Эрриг а вайн заман билгалонаш йолуш, керла анекдоташ ду уьш я ширачу дийцарийн варианташ. Молла Эсарт – хІора чкъуран нийсархо ву.

Кехатех ловзар

Клуб тIехьа кегийрахошца кехатех ловзуш хилла Молла Эсарт. Ловза хууш воцу хIара, бераша тIе а доьрзий, эшош хилла. Кехаташ а хIара реза верш ца догIуш, дог этIаш Iачу кхуьнга, цхьамма:

– Эхь дац и, бераша а эшаво-кх хьо? – аьлла, бехк баьккхина.

– Эша муха ца во, карахь цхьа а козар ца хилча? – аьлла Молла Эсарта.

Трамвай

ГIала веана Молла Эсарт, сецначу трамвайн маьIIе вир дIа а тесна, кафе чу вахана. ХIума а кхаьллина араваьлча, вир ца карийна кхунна. Трамвай тоххара дIаяхана хилла.

– Сан вир-м лачкъаяйтахь. Кхузара рагIо мукъане а стенга дахана? – аьлла Молла Эсарта [47].

Вайн замано кхоьллина, Молла Эсартана тIеяздечех а ду «Котамийн бун чохь», «Зуда ялор», «Хи дар», «Чардакх», «Цхьа сом», «Декхар», «Хеча», кхин а цхьамогIа дийцарш.

Цхьадерш ас айса Молла Эсартана тIеяздина а ду, сайна муьлш бу а хууш, бевзачу нехан дахарера схьаэцна. И нах дийна а хиларна, цхьацца дерг, нохчийн Iедалехь, стеган шен цIарца яздан а ца тарлуш.

Уьш мелла а Молла Эсартан амалца догIуш хиларна, шайн метте дIанисдаларна а, наха дика тIеоьцур ду, сиха даьржар ду аьлла а хета суна.

Царах ду, масала: «Жима Эсарт», «ГIеххьа цIа», «Маре яхар», «Раз мара, гIунжара бIаьргаш а», «Буса веана хьаша», «Бусалба, керста а», «Веччалгийн молха», кхин масех а.

Царал совдолу дийцарш, хIоккху я оццу вариантехь, дIаяздина ду Iилманчаша. Церан, еккъа нохчийн маттахь лелаш йолу параллелаш гулйича а, хир яра йоккха книга. Хьанна хаьа, цхьа шераш дийлича, суна юха а Молла Эсартаца долу гергарло карладаккха лаьий?

ЧАККХЕ

Молла Эсартан комаьршалла

Весет яздан валийначу стаге:

– Сайна тIаьхьа ши баьIа туьма даккха весет до ас. Дуьсуш долчух цхьа баьIа туьма хьуна, ши баьIа туьма доьзална, цхьа баьIа туьма байшна, цIийнадай боцуш бисинчарна а, – аьлла Молла Эсарта.

– Молла Эсарт, хьан оццул ахча дуй ца хаьара суна-м, – цецваьлла веса.

– Оццул ахча-м мича дара сан?! Амма весет доьшур долчарна, со бIаьрмиска стаг ца хиллий гайта лаьара суна,– аьлла Молла Эсарта.

Молла Эсарт, Iожалла а

Вала киртиг тIехIоьттинчу хенахь, кхин къар ца луш, чу веъ-веанчуьнца шен забарш еш хилла Молла Эсарта.

– Ва, Молла Эсарт, хьо Iожаллах чIогIа кхоьруш ма вара. ХIинца ма самукъа даьлла хьан, – аьлла цуьнга.

– ХIара минот тIехIоттарна кхоьруш варий со-м. ХIинца стенах кхоьрур ву со? – аьлла Молла Эсарта.

Весет

Молла Эсарта весет дина, ша велча Iуьнкара дIаволла, аьлла.

– И хIун ду, Молла Эсарт, Iуьнкара хIунда вуллуш ву хьо? – хаьттина цуьнга наха.

– Къемата дийнахь, лайтакъадар буьйсана санна, дерриг а Iуьнкара хIуттур долуш ду. Цундела со Iуьнкара дIаволла, тIаккха къемата дийнахь нийсса когаш тIе хIуттур ву со, – аьлла Молла Эсарта [48].

Шен меттана

Валарчу вирзина Молла Эсарта аьлла зудчуьнга:

– Хезий хьуна, хьайн уггар а хаза коч йохий, подарбасар а хьакхий кечлой, суна юххе охьахааахь.

– Телхаш-м вац хьо? Наха бехк буьллур ма бу суна, цомгуш волчу хьуна юххехь со кечъелла гича.

– Ас хьайга бохург дехьа, – аьлла Молла Эсарта.

– ХIокху шовзткъе итт шарахь-м ма ца лелийтина ахь со иштта, – аьлла зудчо. – ХIинца стенна оьшу хьуна?

– Сан са эца деъча, Мулкулматана хазлур яцара те хьо? – аьлла Молла Эсарта. – ТIаккха сан меттана хьан са эцна дIагIур дара иза.

Iожалла Iехаяр

Шен са эца деанчу Мулкалмате аьлла Молла Эсарта:

– ГIой, Деле сан тIаьххьара дехар дIаалахь, – аьлла. – Суо дуьненчуьра дIавахале, тIаьххьара Далла хастам бан лууш вара со тахана. Пхи ламаз дина валлалц ваха пурба дехахь.

Дахана Мулкулмата Деле дIакхачийна Молла Эсартан дехар. ТIаккха, юха а деана, Молла Эсарте:

– Делан пурбанца, пхи ламаз дина валлалц, Iожаллех хьалхавуьту хьо, – аьлла цо.

Цхьаъ, шиъ, кхоъ, диъ ламаз дина Молла Эсарта. ПхоьалгIа, пхьуьйра ламаз до хан а тIекхаьчна. Амма Молла Эсарт хIумма а сиха ца хилла шен декхар кхочушдан.

– Молла Эсарт, пхоьалгIа ламаз ден хан кхаьчна хьан, – дагадаийтина иза ларвеш Iаш долчу Мулкулмата.

– ПхоьалгIа ламаз сайна дуьне кIордийчхьана дийр ду ас, – жоп делла Молла Эсарта.

Молла Эсартан каш

Ша кхелхинчул тIаьхьа а адамийн самукъадоккхуш ву Молла Эсарт. Цуьнан цIе йоккхуш хезча а, яххьаш серлайовлу, дегнаш декхало нехан.

Молла Эсартан коша тIе доьгIна чурт, тишделла заIар санна, раз а даьлла лаьтташ ду боху. Дуьхьал йогIа еза гIортор а, цуьнан весетца, тIехьа йоьгIна ю боху, шен коша тIе веанчун я юххехула тIехволучун вела дог дайта. Дуьненах мел чIогIа дог диллина волу стаг а, цуьнан коша тIе хIоьттича, шегара бала байлой, воьду боху. Ткъа вела ца вала, цуьнан каш долчу агIор ца хьожуш, муцIар дIаерзийначу стеган, бат раз юьсу боху. Юха цунна тIевахча бен гIоли а ца хуьлуш.

1983

БИЛГАЛДАХАРШ

МОЛЛА ЭСАРТАХ ЛАЬЦНА ДИЙЦАРШ

[1] Ш. Окуев, «Чора», Грозный, 1969, 58 а.

Окуев Шимас дIаяздина дийцарш юкъара дуьненна тIехь а Молла Эсартан цIарах евза цхьайолу забарш дIаяьхча, ДIай юьртара Чора башха стаг хилар го.

[2] Нохчийн маттахь (транскрипцехь) нийса аьлча, Молла Эсарт а воцуш, Молла Насрудди я Насрудди Хьаьжа хила везаш вара иза. Фольклористаша хIинццалц Молла Несарт бохуш яздинехь а, нохчаша Молла Эсарт бен ца олу цунах. «Молла» боху дош ца дезарна, Молнесарт яздеш меттигаш а яьхкина. «Молла» цIеран дакъа дац, стаг дешна, бусалба Iилма Iамийна, нахана хьехамбан а йиш йолуш хиларан билгало ю.

[3] Нохчийн синкъерамашкахь, ловзаршкахь а хуьлуш волчу забарчах джухарг алар а цигара схьа дуй те?

[4] А. Мальсаговн книги тIехь а и верси хиларо гойту, вайнехан кхетамехь и иштта дисар. («ГIалгIайн, нохчийн а шира хабарш, туьйранаш а», Москва, 1983, 260 а., «ХIунда ваьлла дуьнен тIе Цаген?».) И тидаме эцча, Молла Несарт дуьненчу валаран, Iилманехь доручу ханна кхин а цхьа-ши бIешо тIеккхета.

[5] Вариант:

– Хьо хьенан ву? – хаьттича, хьекъалечу Эсарта:

– Iай кхаьбначун, – олуш хилла.

[6] Вас. Немирович-Данченкон (1844-1936) нохчех лаьцначу очеркехь далийна ду хIара, кхин а цхьамогIа анекдоташ. ДаьргIахь дIаяздина цо уьш.

[7] 1930 шарахь С. Бадуевс зорба тоьхначу фольклорни забарийн дийцарш тIехь а ду оццу сюжетан дийцар (С. Бадуев. Гул., соч., Соьлжа-гIала, 1977, 2 т., 246 а., «Дукха еза зуда къастор»):

Цхьана стеган хилла ши зуда: цхьаъ къона, важа къена.

ПIераскан буса жижиг а эцна, цунах йина яахIума йиъначул тIаьхьа, шайн буьзна качбеллачу меттехь, шина зудчо хаьттинера:

– Муьлха дукха еза хьуна тхойшиннах?

Майрачо элира:

– Шуьшиъ ший а дукха еза суна-м, – аьлла.

– Цунах къастам хир бац тхойшинна… Делахь дика ду, тхойшиъ доккха догӀучу хиэ хьош хилча, тхойшиннах цхьаъ бен хьайга схьаяккхалург а ца хилча, муьлха йоккхур яра ахь схьа? – аьлла, жимчу зудчо хьаьттинера шен майрачуьнга.

ТӀаккха майрачо, шен йоккхачу зудче а хьаьжна, аьллера:

– Ва, зуда, хьуна нека ца хаьара? – аьлла.

[8] а) С. Бадуев. Гулйина сочиненеш, Грозный, 1977, 2 т., 247 а. «Лакхаза йисина зурма»;

б) С. Эльмурзаев, «Нохчийн фольклор», 2 т., 153 а.

И дийцар Молла Эсартана тӀеяздечех лара мегар ду, хӀунда аьлча, Молла Эсарт ша а молла хилар хьесапе эцча, шайтӀа цунах цадашар хуьлу и. Цу дийцаран философин чулацамца молла а догӀуш ду юьртарчу моллин хӀиллех лаьцна дийцарш. «Муха кхоллало анекдоташ?» (Фольклорехь харц-бакъ моллаллийн васт.)

[9] Мацалла валла воллуш, чохь пондар а лоькхуш, Ӏуьллучу Чорега чу вист а хилла: « Ӏай, гора Чора яӀ, ма дуьне а дуу-кх ахь!» – аьлла тӀехволучо. (Ш. Окуев, «Чора», Соьлжа-гӀала, 1969, 106 а., «Дуьне дуург».)

[10] Оцу анекдотан дуккха а варианташ ю:

1) Цкъа ша волчу хӀусамехь къу хаавелча, Молла Эсарт шифоньер чу ваьлла.

Массо хӀума а тӀекел тоьхна, лачкъо хӀума а ца карийна, эххар а шифоньер чу хьаьжна къу. Чохь тебна Ӏаш Молла Эсарт а гина:

– Ахь хӀун до, хьан дена неӀалт хиларг?! – аьлла къуьно.

– Деллахь, хьо веана хаавелча, сайн чохь хьуна яхьа хӀума ца хиларх эхь а хетта, дӀалечкъинера со, – аьлла беххала вахханчу Молла Эсарта.

2) Молла Эсартан хӀусаме веана къу, лачкъо хӀума ца карийна: «Эхь ду иштта Ӏойла-м», – аьлла, кехат дитина вахана.

3) Цхьана буса зудчо самаваьккхина Молла Эсарт.

– ХӀун до ахь? – хьаьттина Молла Эсарта.

– Къу ваьлла-кх вайн чу, – аьлла зудчо.

– Меттах ма хьалахь, къахкор ву ахь. Цунна карийнарг схьайоккхур ю вай, – аьлла Молла Эсарта.

[11] Вариант: Мацалла вала воллуш цхьана юьрта кхаьчначу Молла Эсарта, пхьоьханахь Ӏачу кегийрхошка мохь тоьхна:

– Катоххий кхалла хӀума ялаш суна, ца яхь, ас дехьарчу юьртахь диннарг дийр ду шуна.

Кхо-виъ жимха хьалаиккхина вахана, юург йохьуш веана.

Молла Эсарт вуьзначул тІаьхьа:

– Хьайн Делан дуьхьа ала, хІун динера ахь дехьарчу юьртахь? – аьлла хаьттина.

– Дехьарчу юьртахь ас юург ехча, со тергал а ца вира. ТІаккха со, оьгІаз а вахана, цигара дІавахара. Аша а юург ца еллехь, шун юьртахь а соцур вацара со, – аьлла Молла Эсарта.

[12] Вариант:

Маьждигехь цІен сагІа доккху аьлла, ша даржийначу хабарх Іехавелла, цхьаъ ца хилча нах а гІур бацара цига аьлла, ша а вахана.

[13] Ахьмад ибн Іабд РаббихІин «Туьтийн жайни» тІехь ду нийсса юханехьа масал:

Декхарна дан хІума а ца хилла, ков-керт юххуш хилла цхьана стага.

– ХІун доьху ахь? – хаьттина хьовса баьхкинчу наха.

– Ши эзар динар, – аьлла хІусамдас.

– Хьан декъан мах-м ма бац ахэзар бен, – аьлла цуьнга.

– Ишта-м ду и, – аьлла цо, – амма Абу Дулафан лулахо хуьлург тІедала мегар дара цхьа эзар ах эзар.

Цуьнан дешнаш Абу Дулафе дІакхаьчна.

Дерриг а цуьнан декхарш дІа а текхна:

– Ма дохка хьайн дакъа. ПаргІат ваха лулахь, – дехар дина Абу Дулафа.

(«Забарийн Іойлешкахь беттанийн гІиттарш», Ленинград, 1983, 74 а.)

[14] Вариант:

ГІуллакх хилла лулахо волчу вахана Молла Эсарт. Шен дика дІатарвелла Іаш волу, цхьаъ еха вогІуш хир ву-кх хІара аьлла, зудчуьнга ша цІахь вац алийтина лулахочо.

ШолгІачу дийнахь Молла Эсарт а эшна веанчу лулахочуьнга хІокхо ша дуьхьал а ваьлла:

– ЦІахь вац иза, – аьлла.

– И хІун ду ахь дуьйцург? Эхь ца хета хьуна харцдерг дийца? – аьлла лулахочо.

– Суна хІунда хета эхь? – аьлла Молла Эсарта. – ХІунда ду и харцдерг? Селхана со-м ма тийшира, хьан зудчо хьо цІахь вац аьлча. Ас айса со цІахь вац аьлча, хьо хІунда ца теша сох?

[15] «Си Джехах лаьцна дийцарш» (Африка, Литературни альманах, Арахецар 3, Москва, 1982 ш., 606 а.).

Берберийн вариант:

Учахь вижина Іа Си Джеха, хьовзо дагахь, меттахвоккху лулахочо.

– ХІун оьшу хьуна?

– Охьавоссахь цкъа. Хьоьга ала цхьа хІума дара сан.

Си Джехас охьа а воьссина:

– ХІун боху ахь? – аьлла.

– Маса даьлла вайна?

– Хьалавалахь соьца, – аьлла Си Джехас.

Лулахо шена тІаьххье уча хьала ваьлча:

– ХІара бархІ де ду-кх сан сахьт болх беш доцу, – аьлла Си Джехас.

– Лахахь волуш хІунда ца элира ахь и? – хаьттина лулахочо.

– Со учахь волуш, айхьа соьга кхойкхучу хенахь хІунда ца хаьттира ахь? – аьлла Си Джехас.

[16] Вайзаманан вариант:

Зудчо жижиг-галнаш а дина, бисмилла а ца доккхуш, стоьла хьалха хиъна цхьа стаг.

– Ма дІатухур ду ас хІара шун, – аьлла цо.

– Охьахууш «Бисмилла-м» ца даьккхира ахь. «Дала мукълахь» мукъане а алахь.

– ДІаялахь, зуда. Дала мукълахь бохуш Іачохь дац, – аьлла маІар схьаэцна.

Оцу минотехь неІарх пІелг а тоьхна, милици еана хІара дІавига.

Набахтехь кхо шо а даьккхина, цхьана буса ша цІакхаьчча, меллаша неІарх пІелг тоьхна цу стага.

– Мила ву цигахь? – хаьттина зудчо.

– Со ву, Дала мукълахь, – аьлла майрачо.

[17] Вариант:

– Ва, Молла Эсарт, хьуна хІун са йолу, хІара хІоаш кхехка а деш, схьаэцначу мехах дІадохкарх? – хаьттина цуьнга.

– Са-ма ма йийцахь, хІоьттина рагІ ца го хьуна? – аьлла Молла Эсарта.

[18] Вариант:

Цхьана хІуманна Молла Эсартана оьгІазваханчу паччахьа, Молла Эсарт ирхъолла омра делла. Ирхъолла кечвинчу Молла Эсарте:

– Весет дуй хьан? – хаьттина паччахьо.

– Весет-м дацара сан. ТІаьххьара цхьа дехар дара-кх.

– ХІун дехар ду и?

– Со гІодаюккъера ирхъолла алахь цаьрга, логах хІума хьакхаелча чІогІа гилгаш довлуш ву со, – аьлла Молла Эсарта.

[19] Цхьаболчара и жуьгтичо дина бохуш а дуьйцу.

[20] И беночо дина бохуш а дуьйцу.

[21] Вариантехь лулахо шарІе волу.

Юьртакъедас иштта сацам бо:

– КІорни ян тарлург яла кхоьллина хІума ю.

[22] Вариант:

Некъахь цхьа стаг дуьхьалкхетта Молла Эсартана. ХІара вевзинчу вукхо:

– Со Іехо хІилла тоьар дацара хьан. Хьекъал долчарна тІе ца нисвелла хьо хІинццалц. Соьца чекхдевр дацара хьан бозбуанчаллаш, – аьлла.

– ХІилла чохь долу тІоьрмиг цІахь бисина сан. Ахь кхузахь собар дича, со тІоьрмиг а бохьуш схьавогІур вара. ТІаккха къовсур дара вайшимма, – аьлла Молла Эсарта.

– Дика ду, – резахилла важа. – Хьие ма лолахь.

– Хьелур вац, – аьлла дІавахана Молла Эсарт, кхин юха а ца веана. Юьрта а веана, пхьоьханахь лаьтташ волу Молла Эсарт юьхьІаьржа хІитто воьлла и къонах.

– Со Іехо схьавогІур ву а аьлла, ван а ма ца веа хьо. Хьайна моьттург чекхдер доций а хиъна, ца вогІуш сецна хир вара хьо? Со царех ма вац. Со Іехалур вац хьоьга, – дозалла дан воьлла иза.

– Хьажахь, къонах, – аьлла ладоьгІучех цхьамма. – Хьо хІинццалц цигахь шега хьоьжуш латтийна, Іеха ца вина цо?

ЧІаьнтичух лаьцначу вариантехь Молла Эсарта, ша хІара берд сацийна Іаш ву, ша юхаверззалц ахь хІара сацабахь, гІур ву ша, олу.

Цигара схьа ду нохчийн маттахь:

– Берд лаьцна чІаьнти санна, – боху алар а. Эрна долчу гІуллакхах лаьцна.

[23] Л. Соловьевн романехь и йолахо Джафар ву. ТІаьххьара а иза нахана, шена а бале ваьлча, оццу хи чохь хІаллакво Молла Эсарта. Вайн вариантехь: «Хин-нана».

[24] ХІинцалера вариант:

– Маса даьлла вайна? – хьаттина Молла Эсарте цхьана эвлахь.

– Ца хаьа, со кху юьртара а вац, – жоп делла Молла Эсарта.

Оцу шинне а дийцарехь еккъа забар бен, кхин гуш хIума дац. Цуьнан философски чулацам, схьагарехь, юьззина кеп а С. Эльмурзаевн «Нохчийн фольклор» тIехь карайо. Iовдалчийн девна юкъа ца гIертар, маслаIате къамел дар хьекъале, пайденна а хилар.

Цхьа ши нохчи хилла новкъа воьдуш. Веана вовшашна дуьхьал а кхетта, къовсам баьлла цу шинна:

Цхьана стага тахана де ду аьлла, вукхо де дац, буьйса ю аьлла. И гена а даьлла, и шиъ вовшахлетта.

Веана кхин стаг тIекхаьчна царна. «Шуьша вовшах хIунда лета?» – аьлла хаьттина тIевеанчо. ТIаккха вукха шиммо цуьнга хаттар дина:

– Тахана де ду вайна я буьйса ю? И къуьйсуш воллу тхойша, вовшахлеташ.

Некъахочо царна жоп делла:

– Шуьший а ваха ца хаьа суна, тахана де ду я буьйса ю. ХIунда аьлча, со кху юьртара а вац.

Цуьнга терра, кIадда а боцург къуьйсуш нехан къовсам баьллачу меттехь, цара дуьйцучуьнга хьаьжжина жоп дала деза. (Соьлжа-гIала, 1964 ш., 2 т., 179 а.)

[25] Цхьаболчара и дийцар АстагIа Тимарца дузу.

[26] Вариант:

Молла Эсарт юха веъча, догIа сецнехь а, къекъаш стигал, детташ стелахаьштигаш а хилла. Шен бешах хилларг гича:

– Дела, хIинца хьайна ма луъу стиглахула ворданаш а хоьхкур ю ахь, сирникаш а летор ю ахь. Кху бешахь айхьа дийриг дина ваьлла-кх хьо, – аьлла Молла Эсарта.

Эльмурзаевн гулар тIехь (дIаяздинарг Ю. Айдаев) «цхьана стагах» лаьцна ду и дийцар (175 а.), амма ас, кхин а цхьаццадолу цIейоцу дийцарш санна, Молла Эсартан цикла юкъа туху и. Мальсаговн гулар тIехь а гуш ду и нийса хилар (271 а., «Цагенан беш»).

Вас. Немирович-Данченкон вариантехь Делан меттана пайхамар хьахаво.

[27] «ХIилла доцчу цхьана стагах, къуьнах а лаьцна дийцар». «Цхьана сахьтана халиф». («Эзар цхьа буьйса» юкъара хаьржина туьйранаш.) Москва, 1986 ш., 522 а.

[28] Цхьаболчара и беночо дина бохуш а дуьйцу.

[29] Оцу анекдотан варианташ Азин, Кавказан а къаьмнийн фольклорехь хилар сов, Японин гIараваьллачу яздархочо Цубота Дзёдзис дIаяздинчу «Киттему-санах лаьцна туьйранаш» юкъахь а карадо («Маршонан обелиск», Малхбален альманах, 5 арахецар, Москва, 1977 ш., 614 а.).

Киттему-сана хи чу дутту кхаба эцар.

Цхьана дийнахь Киттему-сан хи чу дутту кхаба эца вахана.

Туькана чу а вахана, хIусамнене маршалла а хьаттина:

– Хи чу дутту кхаба лохьа суна, – аьлла цо.

– Хьайна еззарг схьаэцахь, – аьлла хIусамнанас. – Яккхийнаш ю хьуна, кегийнаш а ю хьуна. Йоккхачун мах кхузткъа сэн бу, жимачун – ткъе итт.

– Жиманиг оьцур ю ас, – аьлла, Киттему-сан ахча дIа делла, шен кхаба а эцна цIа вахана.

– Хьажал, зуда, ас ткъе итт сэн делла эцначу кхабане, – аьлла цо цIахь.

– И жима ю, гIой, йоккханиг эца, – аьлла зудчо.

«Кхузткъа сэн доьхург эца боху-кх хIокхо», – аьлла, Киттему-сан, тIема кIел кхаба а йоьллина, юха а туькана вахана.

– ХIара кхаба эцнера ас шуьгара, амма зудчунна жиманиг ца еза. ХIара йоккхачуьнца хийцахь суна, – аьлла, кхаба дIакховдийна цо: – Ас кхунах делла ткъе итт сэн, хIинца хIара кхаба а... кхузткъа хуьлий и?

Йоккха кхаба а эцна цIа веана Киттему-сан. Ткъа йохкархо, цул тIаьхьа дуккха а чот етташ Iийна, ша йоккха кхаба мелах йоьхкина ца кхеташ.

[30] Чорин дийцаршкахь рузбане тIаьхьа висина вогIург, мелла тIуртаз а ваьлла, молла ву. (Ш. Окуев, «Чора», Соьлжа-гIала, 1969, 109 а., «Моллина делла жоп».)

[31] И дийцар къаьсттина массо а къоман гуларшна юкъа догIучех ду. Тайп-тайпана варианташ а ю цуьнан. Царах цхьадолчарна тIехь Молла Эсарт юьртакъеда ву. ХIума юийлан хIусамда, къехо а валаво цунна тIе. ХIусамдас цо шен юучун чам баьккхина, вуззалц мерза хьожа йиъна, иза шена декхар ву цунах, боху. Къехочо, ша кхаьллина хIума а яц, шегахь кепек ахча а дац, боху. Цаьрга ла а дугIий, Молла Эсарта шена тIелоцу и декхар. ХIусамдена хазахета. Амма чаккхе массо а вариантехь цхьаъ ю.

[32] Ш. Окуевн «Чорина» юкъа а догIу и дийцар. («Моллина тоьхна тIара», 78 а.).

[33] 1) Вас. Немирович-Данченкон вариантехь, молла а Молла Эсарт ву етт бохка базара воьдучу стагана юха-юха дуьхьал вуьйлуш:

– Газа хIун доьхуш ю хьан? – бохуш.

Эххара цу стага, шайтIан балхах кхера а лой, юха а шена Молла Эсарт дуьхьал ваьлча:

– Газа оьций ахь? – олу ша.

– ХIинца газан маIаш бен ца еза суна, – олу Молла Эсарта.

– МаIийн мехах дIаэцахь хIета, – олий, Молла Эсартана газан маIийн мехах етт дIа а бухкий, дIавоьду и стаг.

2) С.Эльмурзаевн «Нохчийн фольклор» тIехь а ду цу кепара дийцар.

Шинар дохка араваьлла къен стаг къарван гIерташ хилла дуьхьалкхетта кхоъ. Ахь йохка базара ялош ерг газа ю, шинар дац, бохуш. Цхьамма, шимма, кхаамма а шега и аьлча:

«Деллахь, я хIара нах хьерабевлла, я со телхина», – аьлла, моллина тIебахана уьш хатта.

– Шинарх газа хуьлийла дуй техьа? – аьлла къечу стага.

– Газанах шинар хила йиш яц, – аьлла жоп делла моллас. – ХIокху цIогане ма хьаьжжина, хьуна хьайна а хаа ма деза и.

Моллас хадийначу газан мехах вукхарна шинар дIа а доьхкина, мискано шена цуьнан цIога дехна.

Цул тIаьхьа цхьа хан яьлча, и молла цомгаш хилла олуш хезна цунна. Дика цIена шен маж-мекх даьшна, зударийн хIуманаш а юьйхина, и молла вехачу юьрта хьошалгIа а вахана, церан лулахошкахь сецна иза.

– Хьо хьенан, мила ю? – аьлла хаьттина хIусамдас.

– Лоьралла деш лелаш ю со, – аьлла хьешо.

Кхуьнгара цхьа дарба дала там бара моллина аьлла хеташ, цунна тIевигна хIара.

Шен дарбанаш чIогIа ду. Кхаа дийнахь, кхаа бусий, мохь ца хьоькхуш, гIовгIа а ца еш, чу стаг а ца воуьйтуш, хьоьга са тохалахь, гIоли хир ю хьуна, ца тохалахь, валарна кхерам бу, аьлла дарбанаш лелочо. Лазарна са тохалуш воцчу моллас, дикачу балхе сатуьйсуш, реза ву ша аьлла.

ТIаккха, хIусамера берриш а арабаьхна, тохарлера шинаран цIога хьала а даьккхина, моллин дегIах цIога детта воьлла къен стаг.

– Газан цIога дуй хIара? – олуш, цIога тухуш, кхаа дийнахь-бусий цIога диттина цо моллин дерзинчу дегIах. (2 т., 152 а.)

3) *Абу Нувасах* лаьцначу цикл тIехь йолу вариант иштта ю (Африка, Литературни альманах, Арахецар 4, Москва, 1983 ш., 504-505 а.):

Абу Нувас, ворхI къу а.

Цхьана дийнахь уьстагI балош цIа вогIуш волчу Абу Нувасана, къух юкъахь лечкъина Iаш волчу ворхI къуьнах цхьамма, некъа а иккхина:

– Воккхастаг, ахь хIун до? Хьакха ялош ма вогIу хьо? – аьлла.

– УьстагI бац хIара? – цецваьлла Абу Нувас.

– ДIавала, хьо къанвелча тиларчу вахана моьтту суна, – аьлла къайлаваьлла иза. Оцу сохьтехь гучуваьлла шолгIаниг. Цо а аьлла:

– Товш дуй те хьуна, воккха стаг, цхьа ког коша биллинчу хенахь, къинош лето? КъорIан тIехь хьарам йина ма ю хьакха.

Иштта хIораммо а, рогI-рогIана дуьхьал а вуьйлуш, оцу кеппара цхьаъ олуш хилла Абу Нувасе. ХIинца-м дикка ойланах воьхна хир вара иза аьлла хетачу хенахь, ворхIе а новкъа а ваьлла:

– Воккха стаг, – аьлла цара, – тхуна хьан аьтто бан лаьа. Хьан меттана оха юур ю и хьакха, тхо кериста ма ду. Ахь тхо юха дахккалц собар дичахьана, оха цунах догIург а дIалур ду хьуна.

Уьш шена тIаьхьара бевр боций, дIагIахь юха богIур цахилар а хууш волчу Абу Нувасана уьш Iехо дагадеана.

– Шуна лаахь шоьга хIара дIа-м юьгуьйту вай, – аьлла цо. – Амма кхин а атта хир дацара шуна, со волчу цIа даьхкича? Сан зудчуьнга кхунах дика юург а кечйойтур ю вай.

Къуй реза а хилла, цхьаьний Абу Нувас вехачу хIусаме бахана уьш. Жижигана мелла а туьха алсам тоха, аьлла Абу Нуваса. Сатталц хIума кхаьллина талорхой хьагбелла. Цара хи дехча, Абу Нуваса, шу кериста ду, шуна чагIар мала а мегар ду аьлла, уьш охьаэггалц, шен хIусамехь мел долу чагIар дIамалийна. Царна набарш кхеттачул тIаьхьа, Абу Нуваса аьчка хIост схьа а эцна, цIара тIехь и цIе а дина, хIораннан а букъ тIе таIийна. Цул тIаьхьа, халиф волчу а веана, шен къабала балхийна цо:

– Аьлларг деш бац сан лайш. Сан шайца къийса ницкъ боций хууш, сан уьстагI а биъна цара, – аьлла.

Халифа итт бIаьхо вахийтина уьш схьабало.

Самабевллачу талорхоша:

– Тхо-м дац лайш, маьрша нах ду, – аьлла.

– ХIахIа,– аьлла Абу Нуваса,– шун баккъаш тIехь сан хIост ду.

Халифана тIебалийна талорхой-лайш. Шена плантацеш тIехь болх бан дика хир бара-кх хIорш, аьлла цо. Абу Нуваса дикачу мехах дIабоьхкина уьш.

[34] Оцу дан дезачо а гойту, Молла Эсартан зуда цхьадолу дийцаршкахь ма юьйццу Iовдал цахилар. Дукха сиха гучуер яра иза.

[35] Коьртачу декъана дукххаха долчу дийцаршкахь Молла Эсартан хьехош цхьаъ бен зуда ца хиларо а гойту, Молла Эсартан шина зудчух лаьцна, Iовдалчу зудчух лаьцна а дийцарш цунна тIеяздечех хилар. Ас сайн дийцаршкахь мелла а цхьана зIене далийна уьш.

[36] а) *Хьекъал долчу стагана зе дан ма гIерта.* Оцу дешнашца чекхдолу «Абу Нувас, ши къу а» боху суахилийн турпалхочух лаьцна дийцар (Африка, Литературни альманах, Арахецар 4, Москва, 1983 ш., 497-499 а.).

Базарара уьстагI эцна цIа вогIуш волчу Абу Нувасана ши къу дуьхьалваьлла. Цхьаъ кхунна етташ Iашшехь, шолгIаниг уьстагI а эцна къайлаваьлла. Цул тIаьхьа, хIара Iад а витина, шолгIаниг а гучараваьлла.

– Дала таIзар дойла шуна, – аьлла, цIаваханчу Абу Нувасана дагадеана, царна дIа муха доьккхур дара. Ши къу къайлаваьллачу меттигана гена доццуш баобаб хилла. Абу Нуваса, цу дитт тIе а веана, лахарчу генаш тIера бакккхийчу стоьмашна чу дашо соьмаш доьхкина. Гонаха хехой а хIиттийна, шена цу дитт кIел мотт а биллийтина, агIорваьлла. Дукха хан ялале схьакхаьчна ши къу. ХIара хIун деш Iа хаа лиъна царна. Ша шена дех дисина дашо дитт лардеш ву-кх, жоп делла Абу Нуваса.

– ХIун дитт? ХIун дитт? Муха элира ахь?

– Дашо соьмаш луш долу сан дитт.

– Дохкахь тхуна и.

– ХIара дохка йиш яц. Тхан доьзал кхобу хIокхо.

Ши къу вахана баьIа корта бажа балош веана.

– Хьан дитт кху бажа дуьхьал хийца лаьа тхуна, – аьлла цара. – Амма цул хьалха, айхьа дуьйцург бакъ хилар гайта деза ахь тхуна.

Хехойх цхьаъ дитт тӀе хьала а валийтина, лахарчу генаш тӀера масех стом баккхийтина Абу Нуваса. Царна чохь баккъал а дашо соьмаш карийна царна. Циггахь шайн мах а бина, дӀасакъаьстина уьш. Ши къу дитт лардан висна. Абу Нувас шен бажа лаьллина цӀавахана. Кхано стоьмаш хилча, вуно лерина уьш схьа а даьхна, деши гулдан охьахевшинчу къуйшна хӀумма а ца карийна царна чохь. Шаьшшиъ левиний кхетта и шиъ. (Берберийн ду цхьа дийцар: Си Джехас шена ца везачу цхьана стагера ши хӀоа а эцна, юьстаха ваьлла, къайлаха царна чу цхьацца луидор а диллина, аьлла шен мостагӀчуьнга: «ЛадогӀахь, хьенех, хьоьца берта ван лууш волу дукха хан яра со. Цундела сан цхьа хьехар хир дара хьуна: ма дохка хьайн хӀоаш, царна чохь луидораш ду хьуна». – «Эхь ца хетий хьуна пуьташ ботта. Яхийта кхузара», – аьлла хӀоаш дукхучо. «Со ву пуьташ буттуш? Хьажал хӀета», – аьлла, ша кхуьнгара эцна ши хӀоа доха а дина, ахча кисна а диллина дӀавахна Си Джеха. ХӀоаш дукхуш волчо шен мел долу хӀоа аьтта, амма цхьа луидор а ца карийна. «Ас хӀара сайн хӀоаш ма аттара, ши бӀаьрг баьлла вуьсийла Си Джеха», – аьлла цо. (605 а.)

Шайн даьхни дӀадаккха веана ши къу, Абу Нуваса, юха а Iехавой, геланча акха газа, велларг денвеш йолу гӀаж а юхкий вохуьйту. И муха йоькъур ю ца хууш, дов даьллачохь, цхьамма вукхунна шаьлта туху. ГӀаж Iиттарх и ден а ца лой, ала деза дош хаа вогӀу иза. ХӀара оцу тӀе догӀур дуй хууш волчу Абу Нуваса юьртакъеда, шиъ теш а валавой, дӀалачкъаво ша волчохь. Дехьа чохь болчу хӀокхарна хеза, хьешо ша шен накъост вер дуьйцуш. Иза лоций дӀа а вуьгий, ирхъуллу.

б) Шена декха богӀур буй хууш, шен чохь, неIсагӀехь доккха ор даьккхина Цагенас. Арахь девллачу татанашца хиъна цунна, хьеший схьакхаьчний.

– Цаген! – аьлла, мохь тоьхна цхьамма.

Шена ца хезачуха, Iаш хилла Цаген.

– Ва, Цаген! – кхайкхина шолгӀа а.

– ХӀун боху ахь?

– Гучувалахь цкъа.

– Хьайн гӀуллакх делахь, чувола хьо.

Хьалха чоьхьаваьлла царах воккханиг, Цагенас даьккхина ор чу а воьжна, велла. Иза аравала хьевелча, шолгӀаниг а, шен накъосте:

– ХIун деш ву хьажа со и шиъ. Цагенас ахча схьа ца луш, Iа хир ву иза, – аьлла, чоьхьаваьлла. Ши а, хьалхарчин [illegible] ор чу а воьжна, велла. Кхоалгlачо дика собар а дина, [illegible] «Шаьшшинна юкъахь декъа там бара царна ахча», – аьлла, царна тIаьхьа вахана. Иштта и кхо декъа Цагенан хIусамехь а долуш, нехIар тIе сагIадоьхург веана. Цагенас аьлла цуьнга:

– ХIусамехь велла стаг ву со. Ахь шина хIора дIаволлахь, ас пхи туьма ахча лур ду хьуна.

СагIадоьхург, хаза а хетта, шина декъа дIадолла. Кхи даьккхина, дакъа цу чу а диллина, шен ахча схьаэца веана иза. Амма ша халла дIавоьллинарг, шел хьалха цIа веана карийна кхунна. Юха а иза дIавоьллина (иза шолгIачунг хилла), шен ахча схьаэца веанчуьнга аьлла Цагенас:

– И каш кIорга доккхучух тера дац ахь. ХIара юха а цIа веана. ХIинца мукъане а дика дIаволла хIара.

КхузлагIа а ша дIавуллург цхьаъ ву моьттуш, молла а кIорга ор даьккхина, иза дIа а воьллина, юха вогIучу сагIадоьхучунна юьрта молла гина (варианташкахь марчо хьарчийна санна, дамах вуьзна хьархо).

– Хьан да валла хьаккхица, кхин юха-м вогIу веллахь! Ма гIад ккачийна ахь, – аьлла, коьртах бел тоьхна иза цо а вийна, масийтта декъе а векъна, дIавоьллина цо.

Хилларг дийцича:

– Вуо вийна ахь нехан стаг, – аьлла, цуьнан ахча дIа а делла, сагIадоьхург дIавахийтина Цагенас. (Варианташкахь нехан стаг вийна ахь, олий, кхера а вой, ахча ца луш а вохуьйту, вийначун цIерачарна хаале.)

Цул тIаьхьа, шен хIусамера ор дIа а дуькъна, цхьаммо а новкъарло а ца еш, шена ваха хиъна Цаген.

(А. Мальсагов, «ГIалгIайн, нохчийн а туьйранаш, шира хабарш а», Москва, 1983 ш., 262-265 а.)

[37] «Кхетам самсабоккхуш, сингаттам эккхош а долу дийцарш», Ленинград, 1972. Тидаме эца деза, Абуль Фарадж Наср-Эддин Хьаьжел а цхьа баьIа шо хьалха ваьхна хилар. Ткъа Ахьмад ибн Iабд РаббихIи, кхиболу Iаьрбийн Iеламнах а кхин а ши-кхо баьIа шо хьалха. Цундела XIX-чу бIешарахь, XX-чу бIешеран юьххьехь а халкъан барта кхоллааралла гулъеш къахьегначу фольклористаша, яздархоша а церан книгаш тидаме ца эцарх, я шайна атталлина «дуьненан сюжеташ» аларх,

тахана дехачу вайн бакъо яц и дийцарш шайн-шайн халкъана а шайн къоман турпалхочунна тIеяздан. Вайн кхетамехь, Молла Эсартан цIарца чIагIделла лахахь далош долчарал сов, кхин а цхьамогIа ду уьш. Царна юкъахь Молла Эсарт волчу хIусаме къуй лестарх лаьцна дерш а. («Къуйх, талорхойх а лаьцна дийцарш», 251-254.) АтталгIа: «ХIума яа маца мегар ду?» – бохучу дийцаро а, Сократан замане дIавуьгу. «Шен йолчо мацвелча яа мегар ду, йоцчо караеъанчу хенахь» (111 а.).

[38] «Кхетам самсабоккхуш, сингаттам эккхош а долу дийцарш», Ленинград, 1972, 203 а.

[39] С. Эльмурзаевн гуларехь оцу дийцаран дуккха а деталаш евза вайна.

«Хьол Iовдал зуда сайна караяллац, цIен тIе воьрзур вац со», – аьлла, шен зудчунна оьгIазвахханчохь, лела вахана цхьа нохчи. Лелаш, цхьана шахьара кхаьчна иза. Цу шахьаран урам новкъа воьдучу кхуьнан, еса ши кIудал карахь а йолуш, цхьана зудчо некъ хадийна.

Кхо хIума гучудолу цу абзацехь: а) и стаг, шен зуда Iовдал ю аьлла, цул а Iовдал зуда ца караяхь, цIавоьрзур вац ша аьлла, аравалар; б) кхечу юьртахь цхьа зуда еса кIудалшца кхунна дуьхьалъялар; в) оцу зудчо кхуьнан некъ хадабар а.

Зудчо шен веллачу дена ахча дахьийтаран бахьана иштта яздина ду: «Дуьненахь волуш цо лачкъийна говр бахьанехь, пхи туьма даккха хьийзош, чувоьллина ву иза».

Цул сов, тIаьхьа мохь тухий, саца а вой, шен нанна хи кхехьа («Бертиг яьлла кхийра кхаба бен йоцуш, хало хьоьгучу»), кIудал а йохьуьйту.

Гехь топ а кхозуш, говр хаьккина вогIу бере шена тIаьхьа ваьллий хууш, хьархо кху дешнашца кхераво: «Хьан хьеран сахь нехачул доккха ду бохуш».

– ТIаьхьа кхиин хьо? ХIун дин ахь? – аьлла, зудчо шега хаьттича:

– ХIаъ. Баккъал а эхарта воьдуш хиллера иза. Ахь делла пхеа туьманах схьа ца хецахь а аьлла, сайн стундена, вукху говрана дуьхьал яла, сайн говр йигийтира ас, – аьлла цу стага. («Нохчийн фольклор», 1964, 2 т., 148 а.)

[40] ХIара дийцар а Молла Эсартан вастаца догIуш доцуш, цунна тIеяздечех лору ас. Нехан шуьнехь бажа Iеминчу нехан (текхахойн), бIаьрмискан амал ю цу дийцарехь гойтург.

Оцу анекдотан хIинцалера вариант кхин а самукъане ю.

Студенташ хилла мукъачу деношкахь садаIа лаьмнашка бахана. Хорбазаш йиййначу ирзо кхаьчна уьш. Йохош, юуш, йохош, юуш, буьзна. Йисинчарна тIе чиш диттина, кхидIа бахана. Лаьмнашкахь тилбелла, карара юург кхачийна, кхо де даьлча юхабогIуш оццу ирзона тIеIиттабелла. Дукха мацбаларна:

– ХIокхунна а чиш ца диттинера, хIокхунна а чиш ца диттинера, – бохуш, йисина хорбазаш а йиъна.

[41] «Забарийн Іойлешкахь беттанийн гІиттарш», Ленинград, 1983.

[42] Оццу тІехь: Іабд Ар-Рахьман Ибн Аль-Джаузи (1116-1200), «Кегаречех лаьцна жайнеш».

[43] Текхахойх лаьцна кхин дуккха а дийцарш ду Іаьрбийн. Царах цхьанна тІехь кортош даха буьгучу наха юкъа кхета цхьаъ, уьш хаза кечбелла хилча, цхьанхьа тойне боьлху моьттуш. Дукха хала кІелхьара волу и Іожаллина. «Ирх-охьа а сан цхьаъ яккха езаш елахь, сан гай дІадаккха, – олу цо, – и бахьанехь кхаьчна со кхуза». Кхечу дийцарехь, хІума юуш Іачарна тІевогІу цхьа текхахо. Салам а лой, цаьрца хІума яа охьахуу иза. «Хьуна тхох цхьа а вевзаш ма вац», – аьлча: «ХІара юург евза суна», – жоп ло цо.

Тахана вай Молла Эсартана тІедузучу дийцарех цхьадерш дІаяздинарг XVI бІешеран Афганхойн яздархо Сафин Іела ву. «Тайп-тайпанчу нахах лаьцна синкъераме дийцарш», М., 1966. Оцу хенахь а бусалба пачхьалкхашкахь цхьа фольклор хиларе терра, Іелас дІаяздинчу дийцаршна юкъахь шел хьалха баьхначу яздархойн книгаш юкъара схьаэцнарш а ду. Шайн рогІехь Іелел тІаьхьа баьхначу яздархоша а пайдаэцна цуьнан жайнах. Цу тІехь а го уьш тайп-тайпанчу нехан леламаш хилар. Цигара схьа ю тахана Молла Эсартан вастаца йогІуш йоцу амалш: «БІаьрмиска», 90 а. (20 дийцар), «Зудчуьнца дов къастор» 110 а. (15, 16, 17 д.), «Вирана цІаян ца лаар» (208 а., 81 д.), «Хьалхарниг» (209 а., 84 д.), «Аз» (292 а., 10), «Яйнарг лехар» (294 а., 14 д.) дуккха кхидерш а.

[44] С. Эльмурзаев, «Нохчийн фольклор», 1964 ш., 2 т., 151 а.

Цхьана мовладехь вуззалц хІума а йиина, шолгІачу мовладе ваханчу моллин гай даьттІа хилла бохуш а дуьйцу изза анекдот.

Цигара схьа ду: «Шина сагІане хьаьдда молла, гай яьттІа висина»,– боху кица.

Со вуно жима волуш, тхан юьртара мах беш лелаш волчу цхьана стеган цIе а йохуш, дуьйцуш а хезна суна изза дийцар. Дукха хIума йиина, гай а даьттIа, лоьрана тIе вуьгуш хиллера хьенех. Сарахь марха даста арабевллачу баккхийчу наха: «Схьадуьйла, тхоьца хорбаз кхалла», – аьлча, хIара эцна воьдучо: «ГIоза юийла. Йиш яц тхан. Лоьрана тIе гIуш ду тхо», – аьллера. Ткъа гай даьттIа лоьрана тIе вуьгучо: «Чам мукъане а баккха вайшимма», – аьлла хиллера, бохуш.

Цо гойту, цкъа делахь, и сюжет вайнаха юкъахь мелла а яьржина хилар, шолгIа – цу тайпа дийцарийн турпалхо шайн къомах, я шайн юьртара волу стаг ца хилча, церан чам цахилар а. Уьш герга мел узу а беламе хуьлу.

[45] С. Эльмурзаев, «Нохчийн фольклор», 1964 ш., 2 т., 155 а.

Цигара схьа ду: «Моллас дийриг ма де, моллас бохург де», – боху кица а.

[46] а) А.Мальсагов, «ГIалгIайн, нохчийн а туьйранаш, шира хабарш а», Москва, 1983 ш., 255 а.

б) Ш. Окуев, «Чора», 62 а., «Чурт цадогIар».

– КIант, сан каш билгал хилийталахь кешнашкахь, – аьлла Чоре нанас.

– Дера хуьлуьйтур ду, – аьлла Чорас. – Массеран а кешнаш чарташ долуш хир ду, хьайниг – чурт доцуш.

[47] «Марха хьан лачкъийна?» бохучу дийцаран хIинцалера вариант лара тарло и. Цул сов, Молла Эсартах лаьцначу хIинцалера вариантташкахь, шира герз я тIеюхург кху заманахь лелочуьнга йоьрзу. Масала: Iад – топ, чалма – куй, вир – говр (мотоцикл), оба (чоа) – палто и. дI. кх. а.

[48] Вариант: Зуда яло тохавелла Молла Эсарт цIено деш хилла. Тхевна дечкаш лаьтта охьа а ехкина, цIенкъа туху аннаш тховх хьалатоха гIерташ воллуш, наха:

– Массо хIума а нийсса юханехьа деш ма ву хьо, – аьлла цуьнга.

– Зудчо, ша схьакхаьчча, дерриг а тIекIел тухур ду, тIаккха дерриг а шен метта дIахIуттур ду, – аьлла Молла Эсарта.

ЧУЛАЦАМ

МОЛЛА ЭСАРТАХ ЛАЬЦНА ДИЙЦАРШ 3

Билгалдахарш..84

Кацаев Сайд-Хьасан

МОЛЛА ЭСАРТАХ ЛАЬЦНА ДИЙЦАРШ

(Нохчийн маттахь)

Редактор *Т. Бураева*
Корректор *С-Хь. Тагаев*
Компьютерная верстка *А. Кацаев*

Зорбатоьхна Нохчийн Республикан «Книжни издательство»
Пачхьалкхан унитарни предприятехь
Тираж 1000 экз. Заказ №
Авт. лист 6,2. 100 а., 2004

ДОРОГИЕ ЧИТАТЕЛИ!

Нам приятно сообщить, что ГУП «Книжное издательство» Чеченской Республики в августе текущего года переиздало исторический роман Лечи Яхьяева «Гихойн Таймасха» - о восстании чеченцев в XVIII в. против царских колонизаторов под предводительством чеченской девушки Таймасхи.

В течение сентября-октября месяцев издательство планирует выпустить в свет книги:

- М. Бексултанова «Наггахь, сийн сигалдерна…»;
- Л. Абдулаева «Г1енех сан г1енаш»;
- сборник стихов и песен Ш. Рашидова «Сто мелодий»;
- «Топонимия Чечни», сост. А. Сулейманов;
- исторический роман А. Айдамирова «Дари»;
- С-Х. Дадаева «Сатирический сборник»;
- «Чеченские сказки»;
- З. Сулеймановой «Маленький канатоходец» и др.

Книжное издательство приглашает к сотрудничеству заинтересованные лица и организации. Рассмотрим взаимовыгодные предложения и проекты. Также мы доводим до сведения частных лиц и руководителей представительств чеченских диаспор в других регионах РФ о возможности прямых поставок художественной, учебной и учебно-методической литературы на чеченском языке по предварительной согласованности.

Наш адрес: ЧР, г. Грозный, ул. Субботников,35
Тел./факс: 8-(8712) 22-24-25

ЯХЪЯЕВ ЛЕЧА
ГИХХОЙН
ТАИМАСХА